

Univerzita Pardubice
Filozofická fakulta

Dětství jako sociální jev
Dětství ve 20. století a na počátku 21. století
Vendula Havlová

Bakalářská práce
2008

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Katedra sociálních věd
Akademický rok: 2006/2007

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Vendula HAVLOVÁ**

Studijní program: **B6703 Sociologie**

Studijní obor: **Sociologie**

Název tématu: **Dětství jako sociální jev**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

- 1) Zpracování rešerše, jejímž východiskem je doporučená literatura.
- 2) Zpracování podrobné struktury textu a předběžných závěrů.
- 3) Zpracování klíčové kapitoly.
- 4) Vstupní kapitoly, úvod, závěr a abstrakt.
(Každá etapa je zakončena konzultací).

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

J. Alan (1989). Etapy života očima sociologie. Praha: Panorama

R. Havlík, J. Koťa (2002). Sociologie výchovy a školy. Praha: Portál.

P. Horská, M. Kučera, E. Maur, M. Stloukal (1990). Dětství, rodina a stáří. Praha: Panorama.

B. Kraus (1999). Sociální aspekty výchovy. Hradec Králové: Gaudeamus.

B. Kraus, V. Poláčková et al. (2001). Člověk – prostředí – výchova. Brno: Paido.

I. Možný (2006). Rodina a společnost. Praha: Sociologické nakladatelství.

Vedoucí bakalářské práce:

doc. PhDr. Jadwiga Šanderová, CSc.

Katedra sociálních věd

Datum zadání bakalářské práce:

30. dubna 2007

Termín odevzdání bakalářské práce:

31. března 2008

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.

děkan

L.S.

PhDr. Livia Šavelková, Ph.D.

vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2007

Ráda bych poděkovala své konzultantce doc. PhDr. Jadwiga Šanderové, CSc. za cenné rady a připomínky. Dále bych chtěla poděkovat všem, kteří mě během psaní mé práce podporovali.

Souhrn

Tato práce odpovídá na otázku: Jak vypadalo dětství ve dvacátém století a na počátku století jednadvacátém, a to prostřednictvím vybraných aspektů dětství (rodina, škola, práce, pohádky, hry). Na základě této rekonstrukce je dětství chápáno jako specifická část lidského života, která je závislá na historických, kulturních a politických podmínkách doby.

Klíčová slova

sociologie; dětství; 20.-21. století; rodina;

Title

Childhood as Social Phenomenon

Abstract

This work answers the question: how the childhood looked like in the 20th century and at the beginning of the 21th century, namely by means of chosen aspects of childhood (family, school, work, fairy tales, games). On the basis of this reconstruction the childhood is meant as the specific part of human life which depends of historical, cultural and political conditions of the era.

Keywords

sociology; childhood; 20th – 21th century; family;

Obsah

I.	ÚVOD.....	8
II.	TEORETICKÁ ČÁST	12
	1. Základní charakteristika tří společností	12
	1.1. Předsocialistická společnost	12
	1.2. Socialistická společnost	12
	1.3. Post-socialistická společnost	13
	2. Koncepce dětství v české sociologii	14
	2.1. Bláhova koncepce	14
	2.2. Alanova koncepce	15
	2.3. Koncepce sborníku „Obrazy dětství v dnešní české společnosti“.....	15
	3. Srovnání koncepcí	16
	3.1. Dětství jako sociální instituce	16
	3.2. Faktory působící v dětství	17
	3.3. Spor genetiky a prostředí	17
	3.4. Relevance genderové problematiky	17
	4. Rodina	19
	4.1. „Nelegitimní“ děti	19
	4.2. Rozvodovost	22
	4.3. Práce rodičů (zejména matky)	25
	4.3.1. Vývoj zaměstnanosti žen	25
	4.3.2. „Druhá“ domácí směna	29
	4.4. Shrnutí	31
	5. Srovnání vybraných aspektů dětství	33
	5.1. Práce	34
	5.1.1. Výdělečná práce	34
	5.1.2. Práce v domácnosti	35
	5.2. Škola (vzdělávání)	36
	5.2.1. Legislativní ukotvení školského systému a jeho reflexe ve skutečnosti	36
	5.2.2. Odborná diskuse o systému vzdělávání	38
	5.3. Pohádky	39
	5.4. Hry	41
	5.4.1. Jaký význam přisuzovali vybraní odborníci hrám v jednotlivých společnostech.....	41

5.4.2. Podoba her	42
5.5. Shrnutí	42
III. ZÁVĚR	45
Bibliografie	47
Elektronické prameny	50
Příloha	51
Tabulka č. 1	51
Tabulka č. 2	52
Tabulka č. 3	53
Tabulka č. 4	54

I. Úvod

Cílem této práce je odpovědět na otázku: Jak vypadalo dětství v jednotlivých společnostech – předsocialistické, socialistické a post-socialistické? Na tuto otázku odpovíme rekonstrukcí vybraných kontextů dětství. Na základě jednotlivých aspektů prezentujeme dětství jako specifickou část lidského života, která je závislá na historických, politických a kulturních podmínkách.

Jednotlivé společnosti (předsocialistická, socialistická, post-socialistická) se lišily v mnoha ohledech. Bezesporu zásadním rozdílem bylo politické uspořádání země, které se následně reflektovalo v celé sféře oblastí lidského života. Chceme-li pochopit jednotlivé souvislosti mezi „reálným“ dětstvím a předpokladem jednotlivých aspektů dětství, musíme znát jejich souvislosti.

Část, ve které se pokusíme zmapovat dosavadní bádání v oblasti sociologie dětství, a to na třech základních publikacích, které k tomu tématu byly vydány, nám ukáže, jak bylo dětství chápáno odbornou veřejností (vybranými autory). Sociologie dětství nikdy nepatřila k hlavnímu zájmu sociologů, avšak proklamace zájmu o tuto oblast bádání se objevila ve všech výše zmíněných společnostech. Každá z vybraných knih vznikala v jiném historickém a kulturním kontextu a zabývá se sociologií dětství více či méně obšírně. Historické, kulturní a politické kontexty se reflektují v chápání dětství, mj. ve výběru faktorů působících na dítě, v důrazu, který jednotliví autoři na tyto faktory kladou a v celkovém chápání dětství jako sociální instituce.

Následující, hlavní část práce charakterizuje „rodinné“ souvislosti dětství. Jedno z nejčastějších spojení, která denně slycháváme, je *děti a rodina*. Vždy u dětí předpokládáme rodinu a naopak u rodiny děti. Je však mnoho dětí, které žijí mimo rodinu (s otcem či matkou)¹ a také mnoho rodin, které děti nemají². Podle sociologického slovníku je rodina „forma dlouhodobého solidárního soužití osob

¹ V ČR až 1 % dětí (18 000) nemůže vyrůstat ve své biologické rodině. Pouze 2% těchto dětí jsou úplní sirotci. Náhradní péče o děti [online]. Český helsinský výbor, 2001 [cit. 2008-02-12]. Přístupné z WWW stránek <<http://www.helcom.cz/view.php?cisloclanku=2003061830&PHPSESSID=927bd02f38543d67447245d237736592>>.

² K 1. 3. 2001 bylo v ČR 1 242 822 úplných rodin bez závislých dětí. Veřejná databáze ČSÚ [online]. ČSÚ [cit. 2008-02-12]. Přístupné z WWW stránek <http://vdb.czso.cz/vdbvo/tabdetail.jsp?cislotab=OB051+%28NUTS2%29&vo=tabulka&stranka=5&kapitola_id=18>.

spojených příbuzenstvím a zahrnující přinejmenším rodiče a děti.“ [Jandourek 2001:206] Také Giddens rodinu definuje jako „skupinu jedinců spojených pokrevními svazky, manželstvím nebo adopcí, která vytváří ekonomickou jednotku a její dospělí členové zodpovídají za výchovu dětí“. [Giddens 1999:552] Obě tyto definice předpokládají rodinu jako instituci rodičovství. Avšak, jak dnes již víme, instituce rodiny není pro narození a následnou výchovu dítěte nezbytná.

V této části práce se zaměříme na vybrané krizové jevy: „nelegitimní“ děti a rozvodovost. Dále na další sociální jevy, které ovlivňují život dítě: vývoj zaměstnanosti žen – matek, včetně „druhé“ domácí směny.

Na krizových jevech ukážeme postavení rodiny ve společnosti. Téma „nelegitimní“ děti poukáže na postavení dítěte a matky, a to vzhledem k právnímu systému, který se následně reflektuje ve vnímání většinového diskurzu společnosti. V tomto tématu je zahrnuta i otázka potratu, tedy rozhodnutí, zda *mít* či *nemít* dítě. Rozvodovost je dalším z krizových jevů společnosti. Tento jev je závislý na legislativním ukotvení, dále na postojích většinového diskurzu a v neposlední řadě na ekonomické „schopnosti“ zabezpečit dítě i v podmínkách, které nastolí rozvod.

Drží děti rodinu pohromadě? „Pořídít“ si děti je velká zodpovědnost. Rozhodnou-li se partneři dobrovolně pro sňatek, proč by tento sňatek nemohli stejně dobrovolně zrušit? V případě, že mají dítě, nerozhodují jen o své životě, ale také o životě svého dítěte. Možný upozorňuje na to, že výzkumy zhruba podporují *starou moudrost, že děti drží manželství pohromadě*. Avšak neznamena to, že čím více dětí, tím větší manželská spokojenost a štěstí. [Možný 2006:264-265] Proč by ženy a muži měli žít v manželství, které by jim nepřinášelo spokojenost a štěstí? Odpověď: *dítě, děti*. Avšak můžeme namítnout, zda v manželství, v němž jsou manželé nespokojeni, může „správně“ vyrůstat dítě. Dítě je velmi citlivé k podnětům ve svém okolí, pozná, že něco není v pořádku. Můžeme to vzít i zpětně. Rodiče mohou svým dětem jednou vyčítat, že se jim „obětovali“. I pro později dospělé dítě pocit, že jeho rodiče se pro něj „obětovali“ a nežili svůj život, tak jak si přáli, může způsobit mnohé výčitky.³

Zaměstnanost žen a „druhá“ domácí směna jsou významnými sociálními jevy, které ovlivňují množství času, který ženy (případně muži) musí/mohou trávit se svými dětmi. Péče o dítě bývá spojována s *domácí sférou*, zatímco ekonomické

³ Samozřejmě stejně tak dítě může svým rodičům vyčítat, že na něj nebrali „ohled“ a rozvedli se.

zabezpečení rodiny bývá spojováno se *sférou veřejnou*. Poukazujeme zde na vývoj názorů (včetně legislativního ukotvení) a na *vývoj faktů*.

Aby byla rekonstrukce dětství úplná, doplníme ji o další vybrané oblasti dětství – *práce, škola*. Práce nabývá dvou významů podle toho, jaký má charakter. Musíme rozlišovat mezi *výdělečnou prací a prací v domácnosti*. Výdělečná práce je taková práce, za kterou získáváme nějakou „odměnu“ – v peněžní podobě nebo v naturáliích a která je určena k uspokojení potřeb (např. materiálních, sociálních aj.). V textu se zaměříme na teoretický pohled na výdělečnou práci, který doplníme o dostupná fakta.

Druhý charakter práce – práce v domácnosti má zcela jiný význam. V textu uvedeme teoretické zázemí, včetně praxe. Domácí práce je činnost, která musí být vykonávána.

Výchovu dětí považují všechny moderní společnosti za jeden ze svých hlavních úkolů.⁴ Společnosti si uvědomují svůj nezbytný podíl na této výchově a prostřednictvím školského systému uskutečňují svůj „plán“.⁵ Vždy mají svou vlastní koncepci, v jejímž pozadí nalézáme pilíře, na nichž je společnost založena. *Škola (vzdělání)* je významným činitelem v životě dítěte. Škola se „spoluúčastní“ na výchově dětí. V případě, že je rodinná výchova „nedostatečná“, škola může mnohé napravit. Orientace na vzdělání má také jiný důvod. Celé školský systém reflektuje společenské uspořádání a jeho prostřednictvím dítě vnímá společnost kolem sebe. Zaměříme se na legislativní ukotvení školského systému. Ukážeme, jak politické uspořádání země ovlivnilo tento školský systém a poté jak vnímají (respektive vnímali) odborníci systém vzdělávání.

Rekonstrukci dětství doplníme o dvě specifické oblasti – *pohádky a hry*. Pohádky bývají určeny pro děti. Předkládají dětem svět formou, která je určena speciálně pro ně. Pohádky jsou pro děti dobře „stravitelné“ a pomáhají jim lépe rozumět světu kolem nich. Ačkoliv jejich pozitivní význam je nesporný, nesmíme zapomenout, že mohou dětem předkládat také „pokřivený“ svět či takovou realitu,

⁴ Potřeba gramotnosti byla zřejmá už osvěcencům. Povinná školní docházka byla uzákoněna v českých zemích v roce 1774 Všeobecným školským zákonem Marie Terezie, a to pro děti ve věku 6 až 12 let. Hlavním vzdělávacím program těchto škol bylo čtení, psaní a počítání. Základy gramotnosti už nestačily a musely být doplněny o hlubší vzdělávání. Později se školní docházka prodloužila, a to pro děti ve věku 6–15 let.

⁵ Tento „plán“ se skládá ze dvou částí: *oficiální a skryté kurikulum* [Havlík, Kořa 2002:110]

které pro ně nebude dostatečně srozumitelná. „Výsledek“ takových pohádek může být pro děti negativní. Budeme se zde zabývat odborným diskurzem na téma vliv pohádek na děti.

Hry jsou v moderní společnosti bezesporu jednou ze tří hlavních náplní denního programu dítěte. Hra je podle sociologického slovníku „specifická lidská činnost, která se často řídí zvláštními pravidly“ [Jandourek 2001:99]. Někdy hry ovlivňují dítě pozitivně, jindy negativně. Vždy záleží na druhu a formě hry. Hry můžeme rozlišit např. podle toho, zda jsou vyžadovány speciální pomůcky (např. počítač, míč...) nebo speciální prostředí (venku či doma), podle počtu hráčů, podle požadovaného věku hráčů a jiné. Na oblastech *her* se podíváme ze dvou hledisek. Tím prvním je význam her v životě dítěte, který těmto hrám přisuzovali vybraní odborníci, druhé zahrnuje vývoj podoby dětských her v jednotlivých společnostech.

II. Teoretická část

1. Základní charakteristika tří společností

Ačkoli rozdělujeme jednotlivé společnosti lety, nemůžeme toto dělení brát striktně. Jednotlivé společnosti odrážejí spíše politický systém a ideje většinového diskurzu. Hovoříme-li o předsocialistických, socialistických či post-socialistických autorech, máme na mysli obsah a orientaci děl vzhledem k období, ve kterém vznikly, ne politické přesvědčení autorů. V následující části uvedeme základní charakteristiky jednotlivých historických etap.

1.1. Předsocialistická společnost

Za předsocialistickou společnost označujeme společnost žijící v období od roku 1918 do roku 1938, tj. období mezi dvěma světovými válkami.⁶ Jedná se o zcela specifické období, které se vyznačuje určitými znaky. Československá republika se stala samostatným, suverénním státem, jejímž politickým uspořádáním byla parlamentní demokracie. První světová válka měla za následek otřes duchovními a kulturními hodnotami. Nový stát si musel poradit s mnoha problémy. Předpokladem řešení těchto problémů byla především Masarykova vize – ideál demokracie a humanity. Podle Masarykova politického realismu se měla politika řídit zájmy jednotlivce i celé společnosti. Dále měla řešit sociální problémy takovým způsobem, aby politika nebyla krajně pravicová ani levicová. Československá republika vznikla na základě ideje čechoslovakismu. Ústava z roku 1920 zajišťovala mj. občanská práva, ochranu národnostních, náboženských a rasových menšin, dala volební právo ženám. [Bělina et al. 1993:148-168]

1.2. Socialistická společnost

Jako socialistickou společnost uvádíme společnost let 1948-1989. Po únorovém převratu byl u nás budován totalitní politický systém. Bylo zrušeno soukromé vlastnictví. Ekonomika byla řízena ústředním plánem. Průmysl se orientoval na těžké strojírenství. V kultuře byl jediným povoleným směrem socialistický realismus. Vše bylo podřízeno vědeckému světónázoru – marxismu-leninismu. Veškeré dění bylo velice úzce spojeno se SSSR. Rok 1968 naši orientaci

⁶ V textu používáme ustálené označení *první republika* či *předsocialistická společnost*.

na SSSR ještě prohloubilo. Odpor byl tvrdě potlačován. Byla posilována moc stranické nomenklatury, likvidovala se bezpartijní inteligence ve vědě, kultuře a umění. Cenzura panovala ve všechno oblastech lidského života. [Bělina et al. 1993:262-297]

Svět byl v této době rozdělen na východ a západ. Východ (SSSR, ČSSR) byl prezentován jako *mírový*, zatímco západ představoval válečné přípravy. Ideální společnost byla představována jako „budoucí šťastný život v komunismu“ a nikdo o tom nesměl pochybovat. [Macura 1992:8-19]

Dále můžeme tuto společnost (historickou etapu) charakterizovat takto: „plánování se společenským vlastnictvím“, „demokratický centralismus a vedoucí úloha strany“, „jednotná státní správa“, „třídní pojetí práva“, „vědecký marxismus jako základ společenských věd“, „socialistický realismus“, „společenská solidarita“. [Kabele 2005:13]⁷

1.3. Post-socialistická společnost

Post-socialistická společnost je společnost období let 1989-2007. Tzv. sametová revoluce (tj. násilné prostředky byly nahrazeny informačním a propagačním působením) ukončila čtyřicet let komunistické vlády v ČSR. Státní majetek byl privatizován (tzv. kupónovou privatizací). Privatizace byla dále podpořena restitucemi. Centrální ekonomika vstoupila na cestu tržního hospodářství. V roce 1993 došlo k rozdělení ČSR na Českou a Slovenskou republiku. [Bělina et al. 1993:309-316] Od roku 1989 prošla společnost obdobím reforem a transformací, jejichž cílem bylo proměnit ČSR ze „socialistické, sovětizované, totalitní reality do společnosti rodově se shodující s demokratickými státy Evropy“. [Gímeš in Dopita ed. 2002:9]

Dále můžeme post-socialistickou společnost (historickou etapu) charakterizovat takto: „trh se soukromým vlastnictvím“, „zastupitelská demokracie a konstitucionalismus“, „oddělení správy a samosprávy“, „odlišení veřejného a soukromého práva“, „autonomní sociální vědy“, „kulturní modernismus“, „individuální odpovědnost“. [Kabele 2005:13]⁸

⁷ Jak upozorňuje Kabele, byly takto prezentovány „revoluční mýty“ a dané společnosti tyto rysy nenaplněly zcela. [Kabele 2005:14]

⁸ Viz poznámka 7.

2. Koncepce dětství v české sociologii

Ačkoli se téma *dětství* v sociologii obecně považuje za důležité, prací, které by se této problematice věnovaly, není příliš. Většinou se toto téma přenechává (sociálním) psychologům. Sociologie dětství bývá součástí především sociologie rodiny či výchovy. Několik prací našich autorů dokazuje, že jde o téma, ke kterému má sociologie co říci.

První práce, Bláhova *Sociologie dětství*⁹, byla napsána v době tzv. první republiky. Jde o práci bezesporu přínosnou, některá témata jsou stále aktuální, některá pozbyla zájmu. Druhá práce se nevěnuje zcela sociologii dětství, ale všem fázím lidského života. Jde o Alanovu publikaci *Etapy života očima sociologie*¹⁰. Tuto knihu Alan psal na konci 80. let a nalézáme zde také teoretické zázemí Marxe a Lenina, které v této době nesmělo chybět v žádné publikaci, chtěl-li ji autor publikovat. Nejnovější prací z oblasti sociologie dětství je sborník studií na toto téma – *Obrazy dětství v dnešní české společnosti*¹¹. Každý ze spoluautorů tohoto sborníku se věnuje tématu *dítě* a *dětství* v trochu jiném kontextu.

2.1. Bláhova koncepce

Za první a zcela průlomovou práci v oblasti sociologie dětství u nás můžeme považovat Bláhou *Sociologii dětství*.¹² Bláha zde předkládá jakousi „osnovu“, která by měla být zpracována a tím by se zmapovala sociologie dětství. Spíše než o výklad problematiky jde o nastínění struktury dalšího bádání v této oblasti. Jak píše autor, je tato kniha „spíše programem než provedením programu“. [Bláha 1946:7] Sociologii dětství chápe Bláha jako vědu na pomezí pedagogiky a sociologie. O tom také svědčí, že autor často používá spojení „pedagogika sociologická“. Základní teorie této knihy pochází z přelomu 20. a 30. let, můžeme zde tak nalézt témata aktuální,

⁹ Tato kniha byla vydána celkem čtyřikrát, a to v letech 1927, 1930, 1946, 1948. Ve své práci odkazují na třetí, opravené a doplněné vydání z roku 1946.

¹⁰ Vydalo Nakladatelství a vydavatelství Panorama v Praze roku 1989. Kniha byla vydána po 18. listopadu a jak píše sám autor v úvodu knihy: kniha „vstupuje do jiného světa, než v jakém byla zrozena.“ [str. 10]

¹¹ Vydalo nakladatelství Barrister & Principal v Brně roku 2004. Editorem je Igor Nosál, který působí jako odborný asistent na Katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. *Obrazy dětství v dnešní české společnosti* je sborník několika autorů a autorek, které jak uvádí editor: spojuje „(...) chápání dětství jako sociální instituce, která jednak utváří životy dětí, ale je také utvářena samotnými sociálními aktéry.“ [Nosál ed. 2004:7]

¹² Na Bláhouv koncept sociologie dětství odkazuje např. E. Chalupný [1937].

ale také naopak témata, kterým se dnešní sociologové nevěnují. Ačkoli Bláha dal dostatek podnětů k bádání v oblasti sociologie dětství u nás, nesetkáváme se s dostatečnou odezvou. Sociologie dětství se stala spíše součástí sociologie rodiny, kam směřoval veškerý zájem.

2.2. Alanova koncepce

Dětství, jakožto etapě lidského života, se dále věnoval Alan ve své práci *Etapy života očima sociologie*. Z toho, že se Alan ve své knize nevěnuje pouze dětství, můžeme usoudit jeho okrajový zájem o tuto problematiku. Jde však o knihu s přínosným obsahem. Alan zde mluví o postavení dítěte ve společnosti. Dítě je chápáno jako neúplný člověk a to z důvodu, že je jiný než dospělý. [Alan 1989:134]

2.3. Koncepce sborníku „Obrazy dětství v dnešní české společnosti“

Třetí a nejnovější publikace, kterou můžeme považovat za zásadní v oblasti sociologie dětství, je sborník studií *Obrazy dětství v dnešní české společnosti*. Jde o sbírku studií, kterou spojuje základní téma *dětství, dítě*, na které se autoři dívají z různých úhlů. Autory spojuje nejenom téma, ale také chápání dětství jak sociální instituce, která je, použijeme-li slova jedněch ze spoluautorů sborníku Dopity a Skopalové, „strukturujícím“ a „strukturovaným konceptem“. Tento koncept spojuje socializační teorii, která je však podle autorů příliš jednostranným pohledem a měla by být překonána, a teorii dítěte jako aktivního subjektu, kterou naznačil.

3. Srovnání koncepcí

Každá z těchto knih vznikla v jiném politicko-kulturním kontextu. To se reflektuje: v chápání dětství jako sociální instituci; ve výběru faktorů působících v dětství; v relevanci, kterou přisuzují sporu genetiky a prostředí; v relevanci genderové problematiky.

3.1. Dětství jako sociální instituce

Chápání dětství jako sociální instituce je zásadní pro celý výklad problematiky sociologie dětství. Bláha chápe dětství především jako etapu života, během níž musí být na dítě soustavně působeno výchovnými činiteli. Dítě je pouhým objektem, na který se musí „správně“ působit. Zcela toto chápání dítěte vystihuje Bláha, když říká: „Na dítě se v této době nedá působit poučováním. Není tu rozumu a ono nemůžu ničeho přijmouti z důvodů logických.“ [Bláha 1946:7]

Alan ve své práci představuje tři základní hypotézy: **„člověk je takový, jaké bylo jeho dětství“**, **„dětství je takové, jaká je společnost (nebo prostředí), v níž dětství probíhá“** a **„společnost je taková, jací jsou lidé, kteří v ní vyrůstají“** [Alan 1989:77 – 80 (zvýrazněno autorem)]. První hypotéza vychází ze socializační teorie, která chápe dětství jako nejdůležitější období života, jehož průběh ovlivňuje celý další život. Dětství je podle této teorie „etapa utváření osobnosti“. Na dítě je pohlíženo jako na „nehotového, sociálně neplnohodnotného, neúplného dospělého“. [Alan 1989:134] Druhá hypotéza definuje dětství jako „věkovou skupinu se zvláštními sociokulturními vlastnostmi – „dítě je prostě **jiný** jedinec než je dospělý.“ [tamtéž; zvýrazněno autorem] To, v jaké společnosti jsme vyrůstali (respektive jak tato společnost definovala instituci dětství), konstruuje veškeré naše další jednání, náš život. Poslední hypotéza vyjadřuje zcela nový pohled (nejen na dětství) a vidí v člověku nejen objekt, ale také subjekt. Člověk sám se podílí na tom, jak vypadá společnost, v níž žije. Dítě tedy není pasivním „příjemcem“, ale také zpětně reflektuje své potřeby.

V *Obrazech* vidíme návaznost na Alanovu poslední teorii, kdy dítě je chápáno jako objekt i subjekt. Jak již jsme uvedli výše, jde o teorii, která říká, že dítě je strukturovaným i strukturujícím konceptem. Je tedy aktivním činitelem svého vlastního života, nejen pouhá „loutka“ podřízená působením různých vlivů (jak by řekl Bláha).

3.2. Faktory působící v dětství

Zatímco Bláha klade větší důraz na prostředí ve smyslu hmotného zabezpečení zdravého vývoje (hovoří např. o dostatečné velikosti prostoru, ve kterém dítě vyrůstá; dále o přemíře pracovní náplně dětí; o dostatku zdravého vzduchu apod.), Alan se naopak soustředí na sociálně-psychologické prostředí vývoje dítěte (např. děti rozvedených rodičů; děti zaměstnané matky; dostatek zájmu věnovaný dětem; genderové problematice ve výchově aj.) V *Obrazech* však vidíme děti, které vždy nejsou zcela „sžity“ s prostředím, ale existují jako samostatné subjekty. Bláha ve své knize také dává prostor sociálně-psychickému prostředí – pudům, fantasii, citům, rozumu, vůli, které jsou však jakoby „mimo“ samotné dítě.

3.3. Spor genetiky a prostředí

Bláha se také věnuje vlivu dědičnosti a prostředí na jedince. Jde o známý spor *genetiky* (přírody) a *učení* (společnosti). Předkládá zde dosud publikované závěry. Přiklání se k závěru, že spor nelze vyřešit, protože dědičnost stanovuje pouze hranice možného rozvoje individua, ne rozvoj samotný. [Bláha 1946:19] Na stejný spor naráží také Alan, chápe jej také jako „zapeklitý problém“ a přidává k němu další dvě hypotézy. Jde o hypotézu, která se opírá se o biologickou dědičnost – hypotézu o tzv. „dědičnosti druhé generace“. Vyjadřuje zpětnou vazbu sociálního prostředí na biologickou dědičnost. Druhá hypotéza je založena na subjektivních faktorech lidského chování, které ovlivňují „interpretaci“ a „intenci jednání“ – „výsledek interakce“. [Alan 1989:136 -137] Naopak v *Obrazech* již nenalezneme ani zmínku o tomto sporu, můžeme jej tak považovat za bezpředmětný.

3.4. Relevance genderové problematiky

Genderové problematice v chápání dětství a výchovy se Bláha vůbec nevěnuje. Je to pochopitelné. Málokdo pochyboval v době vzniku knihy, že ženy a muži by měli zastávat jiné místo ve společnosti než tradiční, kdy žena je orientována na domácnost a děti, zatímco muži patří veřejná sféra. Naopak Alan jí věnuje celou kapitolu, kde uvádí, že kultura determinuje příklon k jedné ze dvou „variant“ – být vychovávána dívkou nebo být vychováván chlapcem. Na základě tělesných znaků společnost přiřadí model, podle kterého je dítě vychováváno. Přiřadíme-li dítěti

genderový rod, je „podle něj posuzováno (...), je s ním podle toho zacházeno.“ [Alan 1989:143]

V *Obrazech* na tuto problematiku narazíme (alespoň latentně) v každé studii¹³, především se jí zabývá Jarkovská ve studii *Role pohádek a dětské literatury v reprodukci genderových nerovností*. Dále ji mimo jiné nalezneme u Dedkové – *Práva a povinnosti dětí v rodinách*¹⁴.

První zmiňovaná práce se zcela zabývá problematiku generových nerovností, a to reprodukcí genderových nerovností prostřednictvím pohádek. Jarkovská upozorňuje na to, že právě pohádky, které nás uvádí do fantazie a tím odstraňují různé sociální bariéry (chudák se stane boháčem a naopak), prezentují dětem modely „správných“ mužů a žen. Ženy vystupují v pohádkách jako „mírné, nevýrazné, pasivní, nemožné a neschopné postavy žen, které se zaobírají pouze vlastní krásou“, naopak muži „zaujímají vyšší pozice než ženy, jsou aktivní, svobodnější, rozhodují o svém osudu, jsou jim k dispozici bohatší zdroje“. [Jarkovská in Nosál ed. 2004:59-60] Tím, že jsou tyto modely dětem prezentovány ve velmi útlém věku a snadno „stravitelnou“ formou pohádek, dostávají se jim hluboko do podvědomí. Řešení nevidí Jarkovská ve vzájemné výměně pohádkových postav¹⁵ (např. princ zůstává doma a čeká, až ho zachrání princezna), ale v reflexi sociálního okolí s dítětem, případně ve vytvoření nových pohádek či pohádkových postav, které dají možnost realizace všem dětem bez ohledu na pohlaví – chlapcům i dívkám.

¹³ Je to logické. V současnosti jde o velice diskutované téma.

¹⁴ Dedková předkládá na základě své případové studie mimo jiné závěr, podle kterého se děti v rodinách učí modely chování, podle kterých „některá práce přísluší spíše ženám, jiná mužům“. [Dedková in Nosál ed. 2004:114]

¹⁵ Této problematice se věnuje také Giddens. Uvádí případ, kdy matka pětiletého dítěte četla svému synovi z dětské knížky, ale vyměnila vzájemně ženskou a mužskou postavu. Synovi se taková pohádka nelíbila, obvinil svou matku, že má ráda jen holky a ne kluky. [Stathamová in Giddens 1999:117]

4. Rodina

4.1. „Nelegitimní“ děti

V době první republiky byla rodina základním předpokladem narození dítěte. Být svobodnou matkou bylo vážným „přečinem“ proti společnosti. Žena, která porodila nemanželské dítě, byla stigmatizována na celý život. Teorii stigmatizovaného rozvíjí Goffman [2003]. Označí-li společnost někoho stigmatem, přisoudí mu roli, která ovlivní veškeré jeho další role. Stigma „svobodné matky“ a „nemanželského dítěte“ provázelo ty, jež takto společnost označila, po celý život. Žena byla mnohdy propuštěna ze zaměstnání. V některých případech ztratila podporu i své rodiny. Svobodnými matkami se stávaly nejčastěji ženy zaměstnané na nižších pozicích a mladšího věku. [Klabouch 1962:232] Tyto ženy byly nuceny pracovat kvůli špatné ekonomické situaci. To, že svobodná žena pracovala, znamenalo potencionální „riziko“ svobodného mateřství.

Jako důkaz uvádí Klabouch [Klabouch 1962:232] tyto údaje z 20. let 20. století o povolání svobodných matek: 35 % služebných, 25 % dělnic, 22 % švadlen, modistek. 35 % nemanželských matek bylo mladších 20 let, 30 % ve věku 20-25 let a 30 % ve věku 25-30 let. Ženy starší již byly ve většině případů vdané, „riziko“ stigmatu svobodné matky se jim tak nehrozilo. Situace pro ženu čekající nemanželské dítě byla velmi obtížná, proto se snažila nalézt řešení své situace. Odmítl-li se otec dítěte přihlásit ke svým povinnostem (např. z důvodu, že již byl ženatý), uchýlovaly se těhotné ženy k umělým potratům, které ale byly podle trestního zákona kvalifikovány jako delikt. [Klabouch 1962:232] Rozhodla-li se žena dítě si ponechat, musela se připravit na nelehkou cestu, která čekala ji i její dítě. Legislativa přísně rozlišovala děti manželské a nemanželské, což dítěti neumožňovalo plnohodnotný život.

Podle údajů ČSÚ [ČSÚ in Možný 2006:265] podíl nemanželských dětí od roku 1920 do roku 1935 činil přibližně 12,5 % všech živě narozených dětí ročně. Od roku 1935 pozorujeme pokles počtu narozených nemanželských dětí. V roce 1938 byl podíl nemanželských dětí zhruba 7,5 %, v roce 1944 činil méně než 5 %. Po roce 1944 však začal opět prudce stoupat a v roce 1947 byl tento podíl těsně pod 10 %. Za propadem podílu narozených nemanželských dětí v letech 1938 až 1944 pravděpodobně stojí celkový pokles porodnosti, který nastal v důsledku hospodářské krize během 2. sv. války. Následný prudký vzestup naopak reflektuje větší množství

porodů, ke kterým po 2. sv. válce došlo. Potraty byly až do roku 1953¹⁶ ilegální, z tohoto důvodu odpovídající statistika není k dispozici.¹⁷

Jak se změnil většinový diskurz a legislativa ve vztahu k nemanželským dětem v socialistické společnosti? Legislativa je první krokem ke změně většinového diskurzu. V roce 1949 bylo změněno dosavadní manželské a rodinné právo. [Klabouch 1962:240-244] Jak uvádí Klabouch, „právnícká dvouletka“ zavedla do manželského a rodinného práva „pokrokové principy“. Toto právo zrovnoprávnilo manželské a nemanželské děti.¹⁸ Otcovství mohli popřít otec, matka či samo dítě. Ačkoli právně si byly děti manželské i nemanželské rovnocenné, ve společnosti stále panovaly předsudky a společnost se na děti i matku dívala ve většině případů „skrz prsty“. Podíl nemanželských dětí se od roku 1950 do roku 1980 pohyboval kolem 5 % z celkového počtu narozených dětí. [ČSÚ in Možný 2006:265] Podle Možného je nemožné znovu dosáhnout nejnižší míry narozených nemanželských dětí, která byla v letech 1974 až 1975 pouze 4,4 % [Možný 2006:262].

Jak jsme již řekli, odstranění právních překážek bylo prvním předpokladem pro změnu většinového diskurzu, který tyto děti a jejich matky stále považoval za méněcenné. Odsouzení společnosti bylo jednou z příčin, která se podílela na rozhodnutí, zda *mít* či *nemít* dítě. Dalšími důvody mohly být tyto: nepřipravenost k mateřství, otcovství (pokračování ve studium, neuvážlivá volba partnera). Podle údajů ČSÚ¹⁹ se však většina svobodných žen neuchylovala k potratu, ale „legitimizovala“ své těhotenství následným sňatkem. Podíl potratů svobodných žen v letech 1960-64 se rovnal pouhých 11,6 % z celkového počtu potratů, který činil 79 741. V letech 1965-1969 byl podíl svobodných žen průměrně 14,5 %, přičemž celkový počet potratů se pohyboval průměrně kolem 85 313 potratů ročně. V letech

¹⁶ Potraty byly uzákoněny v roce 1953. Až do roku 1986 byla jejich součástí tzv. potratová komise, na jejímž rozhodnutí záviselo provedení potratu.

¹⁷ Podle odhadů bylo umělých potratů v ČSR prováděno ročně půl milionu. Z této doby známe tzv. andělíčkářky, které neodborně prováděly potraty. [Klabouch 1962:232].

¹⁸ Již ústava z roku 1948 zajišťovala, že: „Původ dítěte nesmí být jeho právům na újmu“. Ústava Československé republiky ze dne 9. května 1948 [online]. Parlament ČR [cit. 2008-02-14]. Přístupné z WWW stránek <http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html>.

¹⁹ Potraty podle rodinného stavu žen v letech 1960-2005 [online]. Údaje ČSÚ [cit. 2008-02-12]. Přístupné z WWW stránek <[http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/3E0032EA68/\\$File/4032060703.pdf](http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/3E0032EA68/$File/4032060703.pdf)>.

1985-89 činil podíl potratů svobodných žen 15,5 % z celkového počtu 116 271 potratů. Toto období mělo nejvyšší počet potratů vůbec.²⁰

V současné post-socialistické společnosti nemůže být ani řeč o nelegitimních dětech. Veškerý právní systém upravuje podmínky pro děti manželské i nemanželské stejně.²¹ Také řekneme-li o dítě, že je „nemanželské“ či o ženě, že je „svobodná matka“, neznamená to nic jiného, než že se dítě narodilo mimo manželský svazek a žena není provdána. Tato slovní spojení ztratila svou negativní konotaci. Jak upozorňuje Možný [Možný 2006:264-265] nejde tolik o důsledek „liberálního ducha“, nýbrž že rozhodnutí o svobodném rodičovství je založeno na socioekonomickém statusu partnerů. Dokládá to statistikou sňatků žen podle dosaženého vzdělání. Čím vyššího vzdělání žena dosáhne, tím spíše se rozhodne pro sňatek. Od počátku 90. let (podíl dětí narozených mimo manželství byl kolem 10 %) prudce roste počet dětí narozených mimo manželství. V roce 2004 byl tento podíl více jak 30 %. Matky se základním vzděláním zůstávají svobodné v 70 % případů, zatímco matky s univerzitním vzděláním pouze v 11 %.

I v současné společnosti jsou potraty legální, které byly oprostěny od tzv. potratové komise. Dnes je volba potratu svobodným rozhodnutím ženy.²² Je-li něco nelegální, společnost se k tomu staví ostražitě. Nevyhneme se ovlivnění našeho názoru většinovým diskurzem společnosti. Kulturní determinismus je zde zřejmý. Jak se současná společnost staví k potratům? Objevují se stále snahy postavit potraty mimo zákon. Za většinový diskurz však můžeme považovat legalitu potratů. Otázkou však zůstává morální odpovědnost ženy za toto rozhodnutí. Podle údajů ČSÚ se v intervalu let 1995-99 zvýšil podíl svobodných žen na potratech (na 27,2 %), celkový počet potratů se však snížil oproti druhé polovině osmdesátých let téměř o polovinu (tj. 57 256). Tento trend dále pokračuje. Snižuje se průměrný počet potratů (v letech

²⁰ Nejvyšší podíl na potratovosti měly vdané ženy, které již měly dítě, ale především z ekonomických důvodů si nepřály další.

²¹ Za výjimku můžeme považovat systém sociálních dávek, ve kterém jsou upřednostněny děti nemanželské.

²² Morální otázka legality či nelegality potratů není předmětem této práce. Zajímá nás legislativa a většinový diskurz společnosti k této otázce, ne co stojí v pozadí těchto postojů.

2000-2004 – 43 960), zvyšuje se podíl svobodných žen na těchto potratech (v letech 2000-2004 – 33,3 %).²³

4.2. Rozvodovost

Znamená *rozvod* rodičů pro dítě ztrátu rodiny? Jak se na *rozvod* dívaly jednotlivé společnosti z pohledu legislativy a jak se to odrazilo ve většinovém diskurzu společnosti? Jaký vývoj prodělala instituce *rozvodu*?

První světová válka měla za následek rozvrat v mnoha rodinách. Před odchodem muže do války, byly narychlo uzavírány sňatky, které neměly dlouhého trvání. Ženy, kterým muži odešly do války, navazovaly nové partnerské svazky, ze kterých se rodily děti. Vojáci si domů přiváželi nové ženy, ačkoli již doma měli legitimní manželku. Tato situace měla za následek až 100 000 párů, které čekaly na legislativní řešení své situace v podobě rozvodu. [Klabouch 1962:226]

Československá manželská novela z roku 1919 umožňovala dva stupně zániku manželství. První stupeň znamenal „rozvod od stolu a lože“²⁴, druhým stupněm byla „odluka“. [Srb 2004:179] Na soudu spočívalo rozhodnutí, zda manžele rozvede, a to na základě zákonem stanovených důvodů.²⁵ Soud také stanovil, kdo je vinen z rozpadu manželství. [Klabouch 1962:226] V době první republiky můžeme pozorovat silné dozvuky katolické víry, která zánik manželství nepovolovala, pouze připouštěla *rozvod od stolu a lože*. Jako i v jiných oblastech zásadní zde byl právní pohled. Ten silně ovlivňoval většinový diskurz, podle něhož rozvod byl považován za „selhání“.

Nastala liberalizace v rámci legislativy, stanovisko společnosti však byla stále konzervativní. Manželství bylo považováno za základní instituci, jejímž posláním je *mateřství* a *otcovství*. Je-li možné manželství zrušit, co se stane s dětmi? Výše zmíněná novela upravovala vztahy rodičů k dětem, přičemž povinnost rodičů k dětem trvala i po rozvodu. Otec byl povinen zajistit ekonomické zabezpečení,

²³ Potraty podle rodinného stavu žen v letech 1960-2005 [online]. Údaje ČSÚ[cit. 2008-02-12]. Přístupné z WWW stránek <[http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/3E0032EA68/\\$File/4032060703.pdf](http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/3E0032EA68/$File/4032060703.pdf)>.

²⁴ Tento stupeň kopíroval „rozvod od stolu a lože“, který byl umožněn katolíkům byl od roku 1869. Formálně však manželé nemohli uzavřít nový sňatek a mohli být žalováni za cizoložství. [Klabouch 1962:224]

²⁵ Zákon stanovoval např. tyto důvody: „zlomyslné opuštění“, „zlé nakládání“, „zhýralý život“, „vzájemný nepřekonatelný odpor“ [Možný 2006:207].

matka se měla starat „o tělo a zdraví“ dítěte. [Klabouch 1962:227] Již v předsocialistické společnosti se mluvilo o *krizi rodiny*²⁶ [Chalupný 1937:131-133]. Chalupný považoval rodinu za „jediné osobní pojítka“. Právě rozvod, který toto „osobní pojítka“ rušil, byl důkazem *rodinné krize*. Přesto však považuje rodinu za „trvalé spojení pohlavní a rodové“, které nemůže nic nahradit a které přetrvává navzdory „otřesům dob a poměrům“.

Co říkají na vzniklou situaci statistiky? Můžeme předpokládat, že ne všechny manželské páry se rozhodly využít možnosti rozvodu. Jak jsme řekli výše, legislativa umožňovala rozvody, ale konečné rozhodnutí o rozvodu bylo obtížnější. Bylo nutné zvážit veškeré ekonomické (ekonomické zatížení ponese především rodič, v jehož péči dítě zůstane²⁷) a sociální dopady (jak přijme okolí tuto změnu) na rodinu, na děti. Také usnesení soudu bylo závislé na tom, zda rodiče měli či neměli děti. Společnost považovala za samozřejmý monopol rodiny na plození a výchovu dětí. Od roku 1920 se počet rozvodů neustále zvyšoval. V letech 1920-24 činil u nás počet rozvodů²⁸ v průměru 4 698 (počet sňatků: 112 636). V letech 1935-39 se počet rozvodů zvýšil průměrně na 7 104 (počet sňatků: 89 014). V letech 1945-49 dosáhl počet rozvodů v průměru na 10 616 (počet sňatků: 92 320). [Srb 2004:179]

Socialistická společnost upravila dvoustupňovost zániku manželství v roce 1949. Zrušila *rozvod od stolu a lože* i *rozluku* a jedinou možností zániku manželství se stal *rozvod*. Dále novela z roku 1955 umožnila rozvod i bez souhlasu jedné ze stran (manžela či manželky). Novela z roku 1973 zrušila „smírčí řízení“ manželů. [Srb 2004:179] Rozvodovost stále stoupala a stávala se běžnou součástí života. Proto také většinový diskurz společnosti začal respektovat právo manželů na rozvod. Stále však byla silně diskutovaná otázka, jaký dopad má rozvod na děti. Manželství se v socialistické společnosti stalo díky odstranění soukromého vlastnictví rovnoprávným svazkem ženy a muže, provázelo ho však vysoká míra rozvodovosti. [Bauerová 1979:268-269] Jak dále poznamenává Bauerová, právo na rozvod je „demokratickým právem“. Rozšíření tohoto práva je podmíněno ekonomickou samostatností žen,

²⁶ Chalupný uvádí jako příčiny krize rodiny „moderní industrialisaci, zjemnělou dělbu práce, pokroky technické kultury“, jež „vnesly do života rodiny neklid“ (...) „zadruhé ženská emancipace učinila namnoze ženu nezávislou na životě rodinném (...)“. [Chalupný 1937:131]

²⁷ Zůstane-li dítě v péči matky, musí žena mnohdy nastoupit do zaměstnání a sníží se její životní standard.

²⁸ Údaje zahrnují rozvody ve smyslu zákona z roku 1949 a manželství označená za neplatné.

kteře se již nebály zůstat s dětmi samy a kteře se mohou spolehnout na pomoc socialistického státu. Tato teorie byla potvrzena praxí. Většina dětí byla svěřována do péče matky²⁹, ekonomické důvody se tak staly v socialistické společnosti vzhledem k míře rozvodovosti zásadní.

Statistika počtu rozvodů hovoří jednoznačně. Počet rozvodů stoupal. V letech 1955-59 dosáhl počet rozvodů průměrně 12 888 (počet sňatků 70 943). V letech 1975-79 se počet rozvodů zdvojnásobil na 26 084 (počet sňatků 92 029). Na konci 80. let (v letech 1985-89) již dosahoval k třiceti tisícům ročně (počet rozvodů: 30 627; počet sňatků 81 757). [Srb 2004:179]

Jaký dopad má rozvod na děti? Jak uvádí Alan: „V roce 1950 bylo rozvodem rodičů poznamenáno asi 10 tisíc nezletilých dětí, v roce 1983 jich bylo již okolo 50 tisíc.“ [Alan 1989:91]³⁰ Znamená to, že během více jak třech desetiletí došlo k nárůstu počtu těchto dětí pětinašobně. Dítě se musí vypořádat s novou situací. Avšak už před rozvodovým řízením, kdy dochází k neshodám mezi rodiči a během rozvodového řízení, se dítě dostává do obtížné situace. Jak již jsme zmínili výše, v socialistické společnosti bylo běžnou praxí, že dítě bylo svěřeno do péče matky. Role otce jakožto socializačního činitele byla podceňována. Dítě mnohdy ztrácelo kontakt se svým druhým rodičem. Důvody mohly být jakékoli (např. nezáměr rodiče o dítě, založení nové rodiny), nejčastěji však šlo o „odraz vztahu mezi bývalými manžely“. Výsledky výzkumů role otce v životě dítěte význam této role podporovaly. V případě, že otec v původní rodině chyběl, mohl být nahrazen i nevlastním rodičem. [Alan 1989:93-95]

V post-socialistické společnosti došlo k úpravě zákona o rodině v roce 1998. Tento zákon zpřísnil podmínky rozvodu manželů, kteří mají děti. [Srb 2004:180] V současnosti většinový diskurz chápe právo na rozvod velmi liberálně. Každý člověk má právo na život, jaký si přeje. Problematickou otázkou zde však zůstává, jaký dopad má rozvod na děti. V letech 1990-99 se počet rozvodů pohyboval kolem 30 000, počet sňatků se snížil (v letech 1990-94: 72 292; v letech 1995-99: 55 041). [Srb 2004:179]

²⁹ Alan uvádí, že z celkového počtu 2,5 miliónů dětí do 15 let (asi 220 000) žije v neúplné rodině pouze s matkou asi 93 % dětí. [Alan 1989:92]

³⁰ S tímto růstem počtu dětí (jejichž rodiče se rozvedli) souvisí růst počtu dětí vyrůstajících v nové rodině, tj. s nevlastním rodičem. V roce 1961 bylo těchto dětí 8,2 %, v roce 1980 již 10,9 % z celkového počtu dětí do 15 let. [Alan 1989:337]

V letech 1990-94 byl počet rozvodů průměrně 30 234, počet sňatků činil v průměru 72 292. V letech 1995-99 zůstal průměrný počet rozvodů na 30 551, počet sňatků v této době klesl na 55 041. [Srb 2004:179] Od roku 2000-2004 zůstává počet rozvodů na přibližně stejné výši. Průměrný počet rozvodů činil 31 786, počet sňatků: 52 163.³¹ Kolika dětí se tato čísla týkají? V letech 1990-2000 přišlo o jednoho z rodičů více než 340 000 dětí. [Možný 2006:268] Toto vysoké číslo napovídá, o jak zásadní problematiku jde.³²

4.3. Práce rodičů (zejména matky) – vývoj zaměstnanosti žen a „druhá směna“

Proč je toto téma tak důležité vzhledem k dětem? Práce je z velké části náplní dne člověka. Vydělečná činnost souvisí s delší pracovní nepřítomností, a tedy nemožností věnovat se dítěti, zatímco práce v domácí sféře je úzce spojena s péčí o dítě. Tato náplň stojí v pozadí množství času, který můžeme věnovat dětem. Otázkou je zde, kolik času (a sním spojené péče) dítě potřebuje. To je však otázka spíše pedagogicko-psychologická a tou se v této práci zabývat nebudeme.³³

4.3.1. Vývoj zaměstnanosti žen

V předsocialistické společnosti bylo běžné, že otec pracoval, zatímco matka se starala o domácnost (o děti). V případě, že pracovala, šlo o důsledek ekonomické situace rodiny a status „pracující ženy“ nebyl příliš žádaný. Muž měl zaopatřit rodinu tak, aby práce ženy nebyla nutná a aby se žena mohla (musela?) věnovat výchově dětí. Jak píše Bláha, rodiče pracující doma, měly pro dítě velký přínos. Dítě mohlo pozorovat rodiče při práci. V době první republiky však byla část výroby

³¹ Demografická příručka 2006 [online]. 2006 [cit. 2008-02-14]. Přístupné z WWW stránek <<http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/publ/4032-06-2006>>.

³² Jakou dnes máme statistickou šanci, že námi uzavřené manželství neskončí rozvodem? Úhrnná míra rozvodovosti (Tj.: „Podíl manželství končících rozvodem za předpokladu zachování intenzit rozvodovosti podle délky trvání manželství.“ [Možný 2006:267]) neustále roste. V 50. letech nabývala úhrnná míra rozvodovosti hodnot od 10 – 16%. V 70. letech již byly tyto hodnoty od 25-30%, v 80. letech 30-37 %, v 90. letech 32-44%. V roce 2004 vykazovala úhrnná míra rozvodovosti 50%. Jak poznamenává Možný, téměř třetina snoubenců, kteří uzavírají sňatek, již byla jednou provdána/oženěna. Dále také 80 % Čechů chce založit stabilní rodinu. 80 % se to také povede, ale ne všem na první pokus. [Možný 2006:267-268]

³³ Na toto téma (kolik mateřské péče dítě potřebuje) bylo napsáno mnoho publikací. Např. kniha Josefa Švejcara *Péče o dítě* vycházela od roku 1945 do roku 2003 ve více jak deseti přepracovaných vydání.

industrializována, práce rodičů přešla mimo domov a děti již neměly možnost vidět své rodiče při práci. [Bláha 1946:80-89]

Jak jsme již řekli, status zaměstnané ženy byl „nežádoucí“. Společnost byla založena na konzervativním stanovisku, podle něhož vdaná žena neměla pracovat. [Možný 2006:178] Chalupný zastává velmi konzervativní stanovisko a obviňuje ženy, které jsou zaměstnány, že připravují muže o pracovní místa a snižují tím jejich výdělek. [Chalupný 1937:131] Ačkoli ve společnosti platilo toto stanovisko, nebylo jediné. Bylo doplněno o nekonzervativní, které připouštělo práci bezdětných žen. Žena mohla pracovat před narozením dítěte a poté, co již dítě nepotřebovalo její péči. [Možný 2006:178-179]

Údaje ze sčítání lidu tyto modely reflektují. Stav tři roky po vzniku Československé republiky, tedy v roce 1921, odpovídá konzervativnímu stanovisku společnosti. Z celkového počtu ekonomicky aktivních obyvatel bylo 26,8 % žen. [Srb 2004:80] Z žen v produkčním věku (tj. ve věku 15-54 let) bylo ekonomicky aktivních 45,4 % žen [Srb 2004:80]. Tato čísla jsou důsledkem konzervativního stanoviska společnosti, které je však zmírněno ekonomickou nutností ženy pracovat. Například z těchto důvodů: žena žila sama bez manžela (neprovdána, ovdovění), neměla rodinu (otce), která by se o ni starala, manžel či otec neměli dostatečný příjem apod. Jak již víme z údajů uvedených výše, ekonomickou situaci rodiny „vylepšovala“ i práce dětí.

Podle údajů ze sčítání lidu z roku 1930 došlo během deseti let k nárůstu zaměstnanosti žen. Z celkového počtu ekonomicky aktivních obyvatel bylo 32,7 % žen [Srb 2004:80], tj. nárůst o 5,9 %. Z celkového počtu žen v produkčním věku (tj. ve věku 15-54 let) bylo ekonomicky aktivních 53,8 % žen. [Srb 2004:80] V pozadí nárůstu můžeme vidět liberalizaci společnosti a částečné převzetí nekonzervativního stanoviska. Ženě tak bylo umožněno pracovat nejen z ekonomických důvodů, ale postupně začala pomýšlet na práci jako součást své realizace mimo rodinu, která však i přesto pro ni byla dominující. Žena musela být především matkou a manželkou, pracovní kariéra jí byla zapovězena.

V socialistické společnosti zaměstnanost žen stále stoupala. Hovoříme-li o socialistické době, musíme si ji zde rozdělit do dvou etap. V první etapě, po roce '48, došlo k nárůstu zaměstnanosti žen. Jednalo se o důsledek proklamace „rovnosti

pohlaví“³⁴. V pozadí této myšlenky stála pracovní mobilizace. [Možný 2006:180] Jedna válka právě skončila a na druhou se *východ* i *západ* připravoval. Stát potřeboval více pracovních sil. Aby ženy mohly pracovat, stát zajistil pro jejich děti jesle a mateřské školky. Státem organizovaná výchova byla považována za to nejlepší, a to i pro dítě od velmi útlého věku (od tří měsíců věku dítěte). Chtěl-li někdo proti těmto opatřením státu bojovat, neměl téměř šanci. Stát se postaral o veškeré oblasti, které by mohly jeho plány zmařit. Jednalo se např. o ekonomické sankce. [Možný 2006:180-181]

O tom, že této „propagandě“ nepodlehly všechny ženy, svědčí údaje ze sčítání lidu z roku 1950. Údaje o ženách z celkového počtu ekonomicky aktivních odpovídají údajům z roku 1930, tj. 32,7 % [Srb 2004:80]. Zvýšil se však podíl ekonomicky aktivních žen v produkčním věku a to na 56,6 % [Srb 2004:80]. Údaje mohou vyjadřovat předpoklad nárůstu podílu žen na výdělečné práci, neprojevil se však v důsledku nárůstu pracovních míst³⁵. Údaje ze sčítání lidu v roce 1961 potvrzují trend zaměstnanosti žen. Z ekonomicky aktivních obyvatel již bylo 40,9 % žen, pracovalo 78,1 % žen v produkčním věku. [Srb 2004: 80] Tento model, kdy žena má právo uplatnit se v zaměstnání stejně jako muž je nazýván egalitární. [Možný 2006:180]

Jak jsme již ukázali, první etapa znamenala mobilizaci žen do zaměstnání, přičemž o dítě se má postarat příslušný státní ústav (jesle, mateřská školka). Odborná péče byla preferována před péčí matky. Druhá etapa (od poloviny 60. let) znamenala opětovné uznání potřeby matky pro dítě. Došlo k prodloužení mateřské dovolené. [Možný 2006:181] Důvody k nastoupení žen do zaměstnání byly v první řadě požadavkem rovnosti mužů a žen (v pozadí bezpochyby stála potřeba žen v zaměstnání). V druhé etapě však byl tento požadavek nahrazen ekonomickým přínosem pro rodinu, který již byl nutný, neboť mzda pouze jednoho z partnerů nepokryla veškeré náklady rodiny. [Možný 2006:181] Zaměstnanost žen tak stále stoupala, jak ukazují údaje ze sčítání lidu z let 1970 a 1980. Z celkového počtu ekonomicky aktivních obyvatel bylo 45,2 % (1970) a 47,8 % (1980) žen. Pracujících

³³ Myšlenka „rovnosti pohlaví“ (feminismu) byla úzce propojena s marxismem. [Jandourek 2001:83]

³⁵ První údaj (podíl žen na ekonomických aktivitách všech obyvatel) vykazuje stagnaci, zatímco druhý údaj (podíl ekonomicky aktivních žen z celkového počtu žen v produkčním věku) vykazuje zvýšení.

žen z celkového počtu žen v produkčním věku bylo 85,6 % (1970) a 92,4 % (1980). [Srb 2004:80]

Alan předkládá závěry výzkumů, podle nichž ekonomické důvody k zaměstnání u žen převažují, ale upozorňuje, že v některých případech byly doplněny zájmem žen „(...) uplatnit se, využít své kvalifikace, možnost pracovat v kolektivu (...)“. [Alan 1989:99] Tento trend, kdy práce pro ženu není pouze důsledkem ekonomické nutnosti, ale také součástí seberealizace, se začal rozvíjet a stále rozvíjí v post-socialistické společnosti.

V současné post-socialistické společnosti zůstává míra zaměstnanosti na přibližně stejné výši jako v 80. letech. Počet žen z celkového počtu ekonomicky aktivních je 48,7 % (mírný nárůst). Počet ekonomicky aktivních žen z celkového počtu žen v produkčním věku vykazuje mírný pokles (90,0 %). [Srb 2004:80] Některé ženy se soustředí na pracovní kariéru, která úzce souvisí s následným zabezpečením rodiny, ale i sebe sama. Žena již není ekonomicky závislá na muži a dostupnost antikoncepce oddělila povinnost *mít dítě* od dobrovolného rozhodnutí *mít dítě*.

Jak samy ženy vnímají svou „rozporuplnou“ roli³⁶ pracující ženy a matky? Na tuto otázku odpovídá práce Janouškové [Janoušková in Nosál ed. 2004:13-56]. Janoušková na základě teoreticko-empirické sondy do života žen, které do jednoho roku dítěte nastoupily do práce a péči o dítě delegovaly na jinou osobu, rozlišuje tři základní typy žen: tradiční, přechodový a egalitářský. Tyto typy jsou závislé na míře přijetí (respektive odmítnutí) normativního diskurzu většinové společnosti. Janoušková dokazuje, že sociální tlak determinuje nejen rozhodnutí ženy, zda nastoupit do práce či se starat o dítě, ale také vnitřní přijetí (odmítnutí) těchto rolí. Pracuje-li žena, objevuje se otázka, kdo se o dítě bude starat?³⁷ Stále přetrvává většinový model, který navazuje na socialistickou představu péče o dítě. Péči o dítě převezme nějaká jiná žena – babička dítěte, učitelka ve školce, nyní i paní na hlídání. Současná post-socialistická společnost umožňuje (alespoň legislativně) jiné řešení.

³⁶ Základním východiskem uvedené práce je sociální konstrukce, které tyto role činní rozporuplné. To znamená, že rozporuplné je činní sama společnost.

³⁷ Dnes je díky technologickému rozvoji také možno pracovat doma. Můžeme zde snad pozorovat návrat k překrývání domácí a pracovní sféry?

Rodičovskou dovolenou mohou nastoupit i muži, otcové.³⁸ Jak uvádí Janoušková, počet mužů, kteří pobírají rodičovský příspěvek, se postupně zvyšuje, ale stále nepřesahuje jedno procento.

4.3.2. „Druhá“ domácí směna

Nesmíme opomenout, že k pracovní směně patřila také „domácí směna“. V době první republiky měla na starosti domácnost (práce v domácnosti) pouze žena. Pro společnost byl tento model „přirozený“ a ženě byl přisouzen na základě tradiční představy „biologických předpokladů“. Jak uvádí Chalupný, funkce byly rozděleny podle pohlaví. „Funkcí ženy“ byly práce v domácí sféře, zatímco muži vykonávali „riskantnější práce a práce v širším rámci společenské“. [Chalupný 1941:66-67] Domácí práce byly označovány jako „každodenní, trvalé, ale nijak zvláště namáhavé činnosti“, které si navíc ženy komplikují pro „nedostatečně promyšlenou kombinaci a organizaci jednotlivých úkonů“. [Chalupný 1941:119]

Teprve v post-socialistické společnosti se začalo o této „biologické předurčenosti“ pochybovat a ozývaly se hlasy, které vyžadovaly pomoc mužů ženám. Podle Pácla [Pácl in Alan 1989:99] ženy trávily v roce 1967 „celkovou péčí o domácnost dětí a rodinu“³⁹ 32,2 – 34,8 hodin týdně, muži 6,3 – 12,1 hodin týdně. Tato čísla jsou důkazem toho, že domácí sféra byla v rukou žen, zatímco muži se na ni podíleli okrajově. Údaje z roku 1980 jsou optimističtější: ženy – 31,0-34,0 hodiny týdně; muži – 12,1-13,0. U žen nedošlo k žádné výrazné změně, u mužů můžeme pozorovat „značný“ nárůst počtu hodin. Můžeme však tento růst nazvat „značný“, tráví-li ženy více jak 30 hodin a muži po tomto zvýšení pouhých kolem 12 hodin týdně péčí o domácnost?⁴⁰

Bauerová [Bauerová 1979:269] uvádí podrobnější členění počtu hodin u žen, které je závislé na kvalifikaci ženy. Čím kvalifikovanější žena je, tím více jí manžel

³⁸ Podle zákona mají nárok na rodičovský příspěvek (dříve tzv. mateřská) otcové od narození dítěte. Znamená to, že o dítě se již nemusí starat pouze matka, ale může se o dítě starat otec, kterého tak stát legislativně považuje za rovnocenného ve výchově dítěte. Jde o převratnou myšlenku, která má své kořeny v severských zemích.

³⁹ Zahrnuje: „přípravu jídla; péči o děti; péče o oděv, obuv, nákupy služby apod.; televize, rozhlas; rekreace, procházky“. [Pácl in Alan 1989:99]

⁴⁰ Na toto téma byl u nás v r. 1956 natočen film *Kudy kam?*. Hrdinové této komedie řeší otázku podílu ženy a muže na domácnosti. Během filmu muž „zmoudří“ a uzná, že se musí podílet na domácích pracích.

v domácnosti pomáhá, a tím méně času musí vynakládat na domácnost. Je to samozřejmé, jde o práci, kterou musí „někdo“ vykonat a jsou-li pracovně vytížení oba partneři, musí zde fungovat spolupráce. U vysoce kvalifikovaných žen je počet hodin 2,5 až 3,5 hodiny, u nekvalifikovaných žen je to 3,5 až 5 hodin denně. Jak podotýká Možný, domácí práce jsou mnohdy prezentovány jako jednoduché, které se dělají pomocí různých spotřebičů „samy“. [Možný 2006:177] Práce v domácnosti je tak považována za něco méněcenného. Bauerová nevidí řešení v rozdělení domácí práce mezi mužem a ženou, ale „revoluční“ řešení pro ni znamená nahrazení „druhé směny“ službami a průmyslem. [Bauerová 1979:269] Ačkoli socialistická společnost proklamovala *rovnost pohlaví*, domácí sféra byla důkazem přetrvávající nerovnosti mezi muži a ženami.

Jak to vypadá s domácími pracemi v současné post-socialistické společnosti? Došlo ke změně tohoto trendu či se objevil nový? Jak jsme již uvedli, domácí práci musí „někdo“ vykonávat. Domácí práce také úzce souvisí s péčí o dítě. Staráme-li se o dítě, značně vzroste množství času vynakládaného na domácnost. Péče o dítě je bezesporu náročný úkol. Rozhoduje-li se dnes žena, zda mít či nemít dítě, jde o faktor, ke kterému nutně přihlíží. Jak uvádí Mareš⁴¹, 33,9 % žen hodnotí důvod „Je zábava starat se o děti a vychovávat je“ jako důležitý. [Mareš in Plaňava, Pilát eds. 2002:167] Třetina žen tedy považuje za samozřejmé, že se o dítě budou starat.

Tvrzení, že domácí sféra je v rukou žen, potvrzuje mnoho výzkumů. Například výsledky výzkumu zabývajícího se mj. tématem „Rozdělení činností v české domácnosti podle pohlaví v %“ ukazují, jak nízké procento mužů se podílí na činnostech v domácnosti. Respondenti odpovídali na otázku „Kdo co dělá?“ Šlo o tyto činnosti: „vaření“, „nakupování“, „uklizení“, „péče o dítě“ a „finančně zajišťuje domácnost“. Muži vykonávali „vaření“ ve 3 %, oba stejně v 10 %, ženy v 87 %. „Nakupování“ mělo na starosti 5 % mužů, oba stejně 27 %, ženy v 68 %. „Uklizení“ byla činnost mužů v 1 %, obou stejně v 25 %, žen v 74 %. „Péče o dítě“ byla činností muže v minimum případů (0 %), obou stejně ve 28 %, žen v 50 %. „Finanční zajištění“ bylo starostí mužů v 51 %, obou stejně ve 45 %, žen ve 4 %. [Kalnická in Křížková in Mansfeldová, Tuček eds. 2002:153] Tato čísla jasně reflektují většinový

⁴¹ *Důvody proč chtít dítě* - Výzkum byl proveden na reprezentativním souboru pro populaci žen ve věku 30-34 let (CVVM 2001). [Mareš in Plaňava, Pilát eds. 2002:167]

diskurs společnosti, podle něhož je domácí sféra (zejména péče o dítě) stále v rukou ženy. Tento trend podporují i další výzkumy.⁴²

4.4. Shrnutí

Otázka legitimacy či nelegitimity dítěte úzce souvisí s legislativním ukotvením. V době první republiky bylo postavení nemanželského dítěte nezáviděníhodné. Bylo diskriminováno jak legislativně, tak v sociální realitě. Méněcenné postavení takového dítěte se změnilo až v socialistické společnosti, která zrovnoprávnila postavení dětí narozených v manželství a dětí narozených mimo manželství. Většinový diskurz se však k této skutečnosti stavil odmítavě a myšlenka legislativní rovnoprávnosti pronikala do vědomí společnosti pomalu. V post-socialistické společnosti došlo k prudkému obratu. Vzdůstá počet dětí narozených mimo manželský svazek. Nejde však o dopad „nechtěného“ těhotenství, ale v mnoha případech jde o důsledek svobodného rozhodnutí ženy (či obou partnerů).

S tímto problémem úzce souvisí potratovost. V předsocialistické společnosti bylo provedení potratu nelegální. Nelegální potraty umožňovaly tzv. andělíčkářky. Podstoupení potratu bylo pro ženu zdravotním rizikem, morální otázkou a případnou trestní odpovědností. Nejčastěji potrat podstupovaly mladé, svobodné ženy. Legalizace potratů proběhla v roce 1953. Socialistická společnost tak umožnila ženám legálně ukončit těhotenství. Musela však žádat o povolení tzv. potratovou komisi, která mohla potrat ženě zakázat. Nejčastěji se k potratu uchýlovaly ženy vdané a již mající děti. V post-socialistické společnosti se stalo rozhodnutí, zda *mít* či *nemít* dítě, svobodným a vzhledem k právnímu systému nijak neomezeným. Dochází k zvyšování podílu svobodných žen přistupujících k potratu.

Rozvodovost je obecně považována za negativní jev ve společnosti. Všeobecně je přijímána jako výraz pochybení či důsledek nepříznivých skutečností. Zmiňuje se především otázka vlivu rozvodu na dítě. Rozvod však vždy nebyl takovou samozřejmostí. Předsocialistická společnost legislativně umožnila rozvod, avšak většinový diskurz společnosti se k této skutečnosti stavil odmítavě. V socialistické společnosti bylo právo na rozvod také uznáno, opět však docházelo k poznamenání dítěte. Zvyšující se míra rozvodovosti však *rozvod jako stigma*

⁴² Např. Sirovátka uvádí, že 53,4 % obyvatel ČR „(silně) souhlasí“ s tvrzením, že muž má vydělávat peníze a žena se má postarat o domov a rodinu. [Sirovátka in Mareš, Potočný eds. 2003:49]

přeměnila na *rozvod jako možný způsob života*. V post-socialistické společnosti je legislativně „ztížen“ rozvod manželství s dětmi. Manželství mělo zajišťovat plození dětí a jejich výchovu. Stejně tak, jak je možné plodit děti mimo manželství, je dnes možné tyto děti mimo manželství i vychovávat.

Hovoříme-li o práci rodičů, můžeme v historickém sledu pozorovat určité postupné (pomalé) vyrovnávání času, který tráví ženy a muži prací. U výdělečné práce je to jednoznačné. Nízká zaměstnanost žen z doby první republiky přešla přes socialistické období na více jak devadesáti procentní zaměstnanost a tento trend je platný i v současnosti. Práce v domácnosti dříve patřila zcela do kompetencí žen, ani socialistická společnost nezaznamenala v této oblasti příliš velký úspěch. V současné post-socialistické společnosti můžeme pozorovat pomalý obrat k vyrovnávání podílů mužů a žen.

5. Srovnání vybraných aspektů dětství

Jak jsme již řekli, každá z těchto společností chápala *dítě*, *dětství* odlišně. Tato pojetí reflektovala politicko-kulturní podmínky své doby. Vždy, když hodnotíme jednotlivé aspekty dětství, musíme se na ně dívat prizmatem doby, která je definovala. V této části práce se zaměříme na vybrané aspekty, které bezprostředně souvisí s dětstvím. Sociální realita tyto aspekty utváří a zároveň je zpětně utvářena těmito aspekty. Právě sociální realita je závislá na politicko-kulturních podmínkách, které se lišily v jednotlivých společnostech *předsocialistické* (tzv. první republika), *socialistické* a *post-socialistické* doby.

V následující části se pokusíme rekonstruovat dětství a jeho pojetí v jednotlivých společnostech na vybraných aspektech, které se vztahují k dětství. Jsou to tyto: *práce*, *škola* (vzdělávání), *pohádky* a *hry*.

Část *práce* je rozdělena na *výdělečnou práci* a *práci v domácnosti*. U výdělečné práce uvádíme teoretické zázemí v chápání významu výdělečné práce (Bláha, tj. předsocialistická společnost) Vzhledem k tomu, že výdělečná práce dětí jako přirozená forma obživy byla „praktikována“ pouze v předsocialistické společnosti (poslední data o výdělečné práci jsou z roku 1950, tj. v době prvních let socialistické společnosti), můžeme říci, že většinový diskurz ve 2. polovině 20. století a na počátku 21. století tento druh práce odsuzuje. Není proto možné získat potřebná data, proto budeme brát v úvahu legislativní omezení této práce a většinový diskurz. V oblasti práce v domácnosti uvedeme, jak práce dětí v domácnosti v jednotlivých společnostech probíhala. Práce je významným aspektem života člověka. Jejím prostřednictvím si osvojuje mnohé vlastnosti a dovednosti, které jsou pro jeho „správné fungování“ v životě nezbytné.

Dalším vybraným aspektem je *škola* (vzdělávání). Podíváme se na systém školství prizmatem doby, která jej utvářela. Zaměříme se na legislativní ukotvení školského systému a jeho reflexi ve skutečnosti. V druhé části podáváme charakteristiku teorií školského systému vybraných autorů. Škola je od zavedením povinné školní docházky „průvodcem“ dítěte v dětství. Škola spoluutváří jeho svět. Školský systém reflektuje politické uspořádání země, neboť každý stát si vychovává „loajální občany“.

Třetí vybraný aspekt – *pohádky*, jsou typickým aspektem dětství. V této části uvedeme názory odborníků jednotlivých společností na význam pohádek pro děti.

Právě dětství je obdobím pohádek. Pohádky dětem zprostředkovávají svět, kterému dosud nerozumí. Podávají obraz světa takovou formou, která je pro děti nejsnáze „stravitelná“.

Posledním vybraným aspektem dětství jsou *hry*. Právě dětství bývá charakterizováno jako *období her*. Na téma hry se podíváme ze dvou hledisek. Tím prvním je pohled vybraných odborníků na dětské hry, tj. význam, který jim přisuzují. Druhý zahrnuje vývoj podoby dětských her v jednotlivých etapách společnosti.

5.1. Práce

5.1.1 Výdělečná práce

Československý zákon z roku 1919 zcela zakazoval práci pro děti mladší 14 let, připouštěl však výjimky pro děti ve věku 10 – 12 let.⁴³ [Klabouch 1962:230] Ačkoliv Bláha upozorňuje na nebezpečí dětské výdělečné práce, dodává také, že dítě musí mít „příležitost k práci stejně jako ke hře a zábavě“ a v případě, že je práce úměrná věku a síle dítěte, je pro něj prospěšná. [Bláha 1946:80-89] Znamená to, že i práce je významným pozitivním činitelem v rozvoji dětské osobnosti, v případě že je oproštěna od výdělečného záměru. Právě to však byla hlavní příčina práce dítěte – nepříznivá ekonomická situace rodiny. Podle výzkumného šetření Housera⁴⁴ [Houser in Bláha 1946:86] byly nejčastější příčiny výdělečné práce dětí tyto: „malý výdělek rodičů“, „chudoba“; „neschopnost k práci otce“. Téměř vždy stojí v pozadí výdělečné práce dětí ekonomické důvody.

Kolik dětí vlastně výdělečně pracovalo? Víme, že se výdělečná práce týkala dětí v neutěšené ekonomické situaci – ať šlo pouze o děti samotné (opuštěné či z jiné důvodu bez rodiny) či o celou jejich rodinu. Klabouch uvádí, že na počátku 20. století (před vydáním zákona z roku 1919) pracovalo: 30,5% v Čechách, 41, 0 % na Moravě a 52 % dětí ve Slezsku. Údaje se týkají dětí, na které se vztahovala povinná školní docházka, tj. děti ve věku 6 – 14 let. [Klabouch 1962:230]

⁴³ K prvnímu legislativnímu omezení dětské práce došlo zákonem z roku 1787 na 9 let, dále roku 1842 na 12 let a „již“ roku 1885 na 14 let. Tyto zákony omezovaly především práci dětí v továrnách. Na děti pracující v zemědělství, v řemeslnictví a domácím průmyslu se tato omezení nevztahovala. Jediným nepřímým omezením byla povinná školní docházka, která se často nedodržovala a děti docházely do školy mnohdy jen v zimě, tedy v době, kdy jako pracovní síly nebyly tolik potřeba. [Klabouch 1962:229-230]

⁴⁴ Výzkumné šetření bylo provedeno u 1270 dětí.

Ačkoliv v roce 1919 byl vydán výše zmíněný zákon, podle údajů ze sčítání lidu, které bylo provedeno v roce 1930, bylo zaměstnáno 30 000 dětí [Klabouch 1962:230] z celkového počtu 2 540 545⁴⁵ dětí tohoto věku⁴⁶. To znamená, že 1,18 % dětí mladších 14 let bylo výdělečně činných.

Podle údajů ze sčítání lidu z roku 1950⁴⁷ nalezneme ve věkové kategorii 10 – 14 let (v mladší věkové kategorii nenalezneme žádné děti výdělečně činné) 544 výdělečně činných (393 dělníků a 151 učňů) z celkového počtu dětí 550 532, což činí 0,0988 % ze všech dětí v této věkové kategorii. Vzhledem k tomu, že údaje z pozdějších sčítání lidu⁴⁸ neposkytují údaje o dětech výdělečně činných, můžeme usuzovat, že žádné děti v této věkové kategorii nepracovaly. Jde o oficiální údaje, které mohou být zkresleny. Například jiné údaje by nám poskytla případná evidence dětí, které se z jakéhokoliv důvodu (např. donucení) podílejí na ilegální výdělečné činnosti.⁴⁹

5.1.2. *Práce v domácnosti*

Jak jsme již uvedli, práce je pro dítě důležitým faktorem, avšak musí být přiměřená věku. [Bláha 1946:80-89] Za práci přiměřenou schopnostem dítěte můžeme považovat domácí práce. Práce dětí v domácnosti byla v době první republiky považována za samozřejmost. Lišila se pouze podle společenského postavení a s ním související ekonomické situace rodiny. (V některých rodinách vypomáhaly služby apod.) Práce v domácnosti byla také samozřejmostí pro děti v socialistické společnosti. Mnohdy pracovali oba rodiče, děti proto musely v domácnosti pomáhat, pokud možno k přihlídnutí k jejich schopnostem. Můžeme říci, že v post-socialistické společnosti se tento trend příliš nezměnil, avšak nemůžeme opomenout najímání různých „pomocnic“, které jsou dnes k dispozici,

⁴⁵ Jedná se o přítomné obyvatelstvo ve věku 0 – 14 let na území Čech, Moravy a Slezska.

⁴⁶ Sčítání lidu z roku 1930 [online]. 2007 [cit. 2008-02-13]. Přístupné z WWW stránek ČSÚ <http://www.czso.cz/sldb/sldb.nsf/i/scitani_v_roce_1930>.

⁴⁷ Sčítání lidu z roku 1950. [online]. 2007 [cit. 2008-02-13]. Přístupné z WWW stránek ČSÚ <[http://www.czso.cz/sldb/sldb.nsf/i/AEE74A3E04306CEC1256E66003827A3/\\$File/tab5_50.pdf](http://www.czso.cz/sldb/sldb.nsf/i/AEE74A3E04306CEC1256E66003827A3/$File/tab5_50.pdf)>.

⁴⁸ Všechna sčítání lidu po roce 1950, tj. 1961, 1970, 1980, 1991, 2001.

⁴⁹ Například podle studie Spojených národů pracuje na celém světě více než 200 milionů dětí (O násilí vůči dětem při práci [online]. MPSV 2007. [cit. 2008-02-11]. Přístupné z WWW stránek <<http://www.mpsv.cz/cs/3810>>). Naše práce se týká pouze ČR. Je obtížné vzhledem k nedostatku údajů odhadnout, nakolik se tato problematika týká našeho státu.

potřebujeme-li pomoci s domácími pracemi. Podle studie Dedkové roste míra povinností dětí vykonávat domácí práce v závislosti na zaměstnanost rodičů. Čím zaměstnanější jsou rodiče tím, více povinností děti mají. [Dedková in Nosál ed. 2004:101]

5.2. Škola (vzdělávání)

5.2.1. Legislativní ukotvení školského systému a jeho reflexe ve skutečnosti

Jaká byla koncepce školství za první republiky? Ve školském systému došlo k těmto změnám: Byla založena Škola vysokých studií pedagogických v Praze a později v Brně. Došlo k zrušení celibátu učitelek. Zakládaly se tzv. menšinové školy, které umožňovaly dětem výuku v mateřském jazyce. Měšťanské školy byly přejmenovány na „občanské“. [Somr a kol. 1987:210-221] Jak podotýká Somr, nebylo snadné vytvořit jednotnou koncepci školství.⁵⁰ Země se musela nejprve rozhodnout, kam bude směřovat.

Situace ve školství vypadalo takto: Učitelé měli pouze středoškolské vzdělání, během něhož nebyly vyučovány pedagogické ani psychologické disciplíny. Učitelé pociťovali nedostatek teorie a zpětně se tuto teorii pokoušeli vytvářet v praxi. Nebyli jen pasivními příjemci teorie, ale podíleli se na jejím vytváření. Žáci měli ke škole i k učitelům silný respekt, neboť to byli právě oni, kdo se podílel na jejich osobním a kulturním růstu. [Elblová 1997 in Rýdl ed. 1997:65-66]

Socialistická společnost měla naprosto odlišný pohled na vzdělání. V pozadí nalezneme její orientaci na děti. „Zatímco dospělí si s sebou přinášeli do nové epochy zbytky „starého světa“, děti a mládež byli bez této zátěže, to oni byli pravými občany budoucí šťastné éry.“ [Macura 1992:86] Dítě bylo chápáno jako *tvarovatelná, pasivní, závislá a pre-sociální bytost*, která zcela podléhá *autoritě dospělých*. [Nosál in Mareš, Potočný eds. 2003:177-188] Škola dohlížela na plnění „plánu“. Loajální obyvatelé země (nejméně ovlivnitelné byli děti), měli zajistit šťastnou budoucnost.

Protože měla přesně daný směr dalšího vývoje země, bylo mnohem snadnější než předtím zavést jednotný školský systém. Můžeme však považovat jednotný školský systém, v jehož pozadí nalezneme pouze jeden myšlenkový směr, který

⁵⁰ Somr a kol. podává ve svých *Dějínách školství a pedagogiky* přehled těchto koncepcí. Jsou však zatíženy politickou ideologií doby, ve které kniha vznikala. Zajímavější představení některých koncepcí nalezneme ve Sborníku studentských prací *Učitelé – pokusníci, inspirace pro současnost*.

nepřipouští žádné odchylky, za „správný“? Diskurz socialistické společnosti byl toho názoru. Zákon z roku 1948 vytvořil mj. jednotnou školskou soustavu (včetně mateřských škol⁵¹), bezplatnou laickou školu a prodloužil školní docházku z osmi na devět let. Tento zákon byl v dalších letech dále novelizován, principy však byly stejné. [Somr a kol. 1987:301-302]

Školský systém byl založen na naprosto jiných principech. Tyto principy můžeme shrnout zhruba takto: Veškerá činnost školy měla být spojena s celým hospodářstvím, politickým a kulturním životem společnosti. Škola vštěpovala jediný pokrokový světonázor (marxismus-leninismus), kterému byla podřízena i mimoškolní výchova (např. Československý svaz mládeže, Pionýrská organizace). ČSSR se silně orientovala na „věrného spojence“ SSSR⁵². *Jednotná výchova* měla probíhat i v rodině. [Somr a kol. 1987:304-310]

Školský systém post-socialistické společnosti navazuje na dobu první republiky – návrat k *demokratickému uspořádání* a ke *kapitalismu volné soutěže* [Elblová 1997 in Rýdl ed. 1997:65-66]. Odkaz předsocialistické společnosti: „ideje demokracie“, „tržní ekonomika“ a „lidská práva“ jsou hodnoty, ke kterým se znovu vracíme a které se stávají součástí kurikula našeho vzdělávání. [Havlík, Kořa 2002:34] Dále dochází k částečnému přesunu odpovědnosti za vzdělání dětí ze státu zpět na rodiče a také děti se na svém vzdělání nepodílejí jen pasivně. [Nosál in Potočný, Mareš eds. 2003:177-188]

Ačkoliv navazujeme na výše zmíněné, podmínky se samozřejmě změnily. Všichni učitelé v současné společnosti mají vysokoškolské vzdělání. Náplní jejich studia se staly psychologické a pedagogické disciplíny. Učitelé se nepodílejí na utváření teorií ve školství, které bývají mnohdy tak abstraktní, že jsou nerealizovatelné. Děti již necítí tak silný respekt ke svým učitelům a dospělým vůbec. Jsou ohrožováni sociálně-patologickými jevy v důsledku ztráty orientace ve světě. [Elblová 1997 in Rýdl ed. 1997:65-66]

⁵¹ Zřizování jeslí stanovil zákon v roce 1959. [Somr a kol. 1987:309]

⁵² Jak píše Macura, Sovětský svaz představoval náš nejbližší ideál „budoucího šťastného života v komunismu“. [Macura 1992:10]

5.2.2. Odborná diskuse o systému vzdělávání

Potřebu jednotné koncepce školství zdůrazňuje také Bláha. [Bláha 1946:34] Dále požaduje, aby škola byla „neutrální – konfesionálně, politicky, sociálně“ a jediným výchovným ideálem může být pouze „ideál celonárodní či dokonce humanitní“. [tamtéž:144-147] Znamená to, že v pozadí celého školského systému nesmí být žádné náboženství, pravicové ani levicové smýšlení a nesmí být přihlíženo k sociálnímu původu dítěte. S touto koncepcí se dále ztotožňuje Masaryk, který vyžadoval „výchovu humanity a bratrství“ a „nadtřídní, neměnnou morálku“. [Somr a kol. 1987:223]

Socialistická společnost upravovala vztah škola – rodina. Jak zdůrazňuje Bauerová [Bauerová 1979:277], bylo nezbytné, aby škola i rodina působily na dítě jednotně. Docházelo-li k nesouladu mezi výchovným působením rodiny a školy, byl přístup školy považován za ten, který je „správný“. Jak jsme uvedli výše, v pozadí celého školského systému stál *pokrokový světónázor* a cokoli, co se od něj odlišovalo, bylo považováno za špatné. Tvrdě bylo potlačováno náboženství, ale třeba také hodnotové preference⁵³ a chápání světa⁵⁴. Společnost tento rozpor ostře sledovala a neustále dohlížela na jeho dopady. Jak uvádí Bauerová, možné dopady by byly tyto: „charakterové vady“, „pokrytectví“, „přetvářka“, „lhaní“ [Bauerová 1979:277]. Stát zcela přejímá odpovědnost za výchovu dítěte. V případě, že rodina je uvědomělá a vyznává *pokrokový světónázor*, mohou rodina i škola navzájem působit, a to „vzájemně se stimulovat“, „kontrolovat“ a „obohacovat“ [Bártová 1979:303].

V odborné diskusi se v post-socialistické společnosti objevuje nová otázka: problémy genderové rovnosti. Současný školský systém se musí vyrovnat s rovností (respektive nerovností) přístupů ke vzdělání chlapců (mužů) a dívek (žen).⁵⁵ Nově slyšíme slova či slovní spojení jako: „gender“, „genderově citlivá škola“, „škola jako

⁵³ Například Bauerová říká: „Je velmi obtížné žádat na dítěti, aby jednalo kolektivně, jestliže se v rodině pěstuje individualismus a sobectví.“ [Bauerová 1979:277]

⁵⁴ „Vize šťastné budoucnosti se stala povinnou součástí občanské nauky, jiná představa o budoucnosti, obavy z ní nebo i prostý odvrát od budoucnosti k soukromým rozměrům přítomného dne či do minulosti – to všechno bylo nepřijatelné a rovno zradě.“ [Macura 1992:8]

⁵⁵ Socialistická společnost proklamovala rovnost pohlaví. Například prováděla náborové akce pod heslem „Děvčata nastupte!“. Jejich cílem bylo „nalákat“ dívky, aby si zvolily profese, které patřily výhradně mužům. Tuto propagaci podpořily také dětské časopisy, a tak mnoho dívek se vyučilo jako horničky, zedničky, traktoristky, kovářky, soustružnice aj. [Formánková in Budil, Zíková eds. 2006:47] Otázkou však zůstává, zda jde o výraz skutečné rovnosti v přístupu k dívkám a chlapcům. Domníváme se, že současná společnost uchopila tuto otázku jinak a její řešení jsou proto nová.

nástroj k odstraňování genderových nerovností“, „genderové zatížení učiva“ [např. Smetáčková ed. 2006] Opět jde o tzv. neformální (skryté) kurikulum, které na první pohled rovné příležitosti, přeměňuje na nerovné. [např. Smetáčková, Valdřová in Smetáčková ed. 2006:26] Právě touto problematikou se zabývají genderová studia. Cílem politiky, která se přenesla do školského prostředí, je „dosažení stavu, kdy ani dívky a ženy, ani chlapci a muži nebudou znevýhodňováni a jejich šance dosáhnout jimi zvoleného úspěchu budou shodné“. [Pavlík, Smetáčková in Smetáčková ed. 2006:57]

5.3. Pohádky

5.3.1. Význam pohádek pro dítěte a vývoj podoby pohádek

Podle Bláhy (předsocialistická společnost) jsou pohádky nezbytné pro správný vývoj dítěte. Zájem o pohádky považuje za poslední stádium vývoje fantazie, které fantazii zpětně podněcují. Bláha také upozorňuje na „přebujelou fantazii“, která se může stát příčinou „myšlenkových obrazů vzbuzujících hrůzu či choutky zločinecké“ [Bláha 1946:117-125]

Musíme vzít v úvahu, že Bláha hovoří o pohádkách *ústní lidové slovesnosti* (předávané z generace na generaci), případně o pohádkách sepsaných do knižní podoby. Tyto pohádky mají tu výhodu, že rozvíjí dětskou představivost, a to tak, že „pouze“ popisují postavy, děj, prostředí a dítě si je ve své vlastní obrazotvornosti „nakreslí“. Postupně však pohádky dostávaly zcela nové podoby – televizní a rozhlasové. Rozhlasové pohádky mají velmi blízko k prvním dvou podobám pohádek, jejich přínos je tedy nesporný, ačkoli se zde vytrácí přímý kontakt s vypravěčem.⁵⁶

Blažek a Olmrová (socialistická společnost) zdůrazňují pozitivní vliv pohádek, kdy rodiče četli dětem pohádky, nebo je společně poslouchali v rozhlase ve chvílích klidu (před spaním nebo během nedělního klidu po obědě). O těchto chvílích Blažek a Olmrová říkají: „Je to jedno z mála situací souhry dětí a dospělých, při které

⁵⁶ Blažek a Olmrová píší paradoxně ve své eseji *Pro koho jsou pohádky?*, že první polovina dvacátého století byla obdobím „boje o čarodějnou pohádku“. V této době byly vydány dvě publikace *Boj o pohádku* (J. Frey 1942 - zastánce) a *Pohádka a dětská duše* (R. Lužík 1944 - odpůrce). Jak píše Blažek a Olmrová v každé pohádce můžeme najít vlivy působící pozitivně i negativně na osobnost dítěte. [Blažek, Olmrová 1986:93]

jsou obě strany se svými úlohami spokojeny.“ [Blažek, Olmrová 1986:98] Pohádky však byly mnohdy chápány i jako užitečná forma propagace vládnoucí ideologie.⁵⁷

V období socialistické společnosti vzniklo mnoho filmových pohádek, ke kterým se vrací všechny generace⁵⁸. Především v období Vánoc, mohou rodiče (ale třeba také prarodiče) spolu se svými dětmi zasednout k televizní obrazovce a znovu a znovu se podívat na tyto pohádky. Objevuje se však otázka, zda dnešní děti o tyto pohádky mají zájem. Nejsou pro ně vzdálené? Není v nich málo kouzel? Nejsou kulisy příběhu příliš strohé? Zaujmu tyto pohádky dnešní děti?

Pokud jde o televizní pohádky, objevuje se otázka, zda příliš neomezují představivost dítěte. Je to jako, když se nejprve podíváme na film a až poté si přečteme knihu, podle níž byl tento film natočen. Při četbě knihy už máme nějakou představu o tom, jak vypadají jednotlivé postavy, děj, prostředí apod., protože jsme to všechno již viděli – nemáme tolik prostoru pro naši fantazii.

Jarkovská [Jarkovská in Nosál ed. 2004:57-64] (postsocialistická společnost) otevírá zcela nový pohled na pohádky. „Viní“ pohádky z reprodukce genderových stereotypů, na jejichž základě jsou dívkám (ženám) a chlapcům (mužům) přisuzovány vlastnosti a způsoby chování.⁵⁹

V post-socialistické společnosti se dále objevují pohádky, u kterých si nemůžeme být zcela jisti, zda jsou pro děti či dospělé. Mnohdy byly napsány pro děti, mnoho příznivců však mají i v řadách dospělých.⁶⁰ Pro děti se postavy těchto

⁵⁷ Pohádky v socialistické společnosti byly mnohdy doplněny o nový význam: stávaly se součástí komunistické propagandy. Již velmi malým dětem byla předkládána vládnoucí ideologie. Ideologicky zatížená literatura předkládala „černobílý obraz rozděleného světa“. Například do boje proti americkému brouku (mandelince bramborové) byla zapojena pohádková postava Ferdy Mravence. Dále byly vytvářeny novodobé pohádky, ve kterých byli hlavními hrdiny „horníci-rytíři“. Jednalo se o formu propagace, jejímž cílem bylo nalákat děti do učnických oborů. Hrdinové byli zapojeni „do radostného budování, individuální hrdina je potlačen ve prospěch kolektivu“. [Formánková in Budil, Zíková eds. 2006:43-48]

⁵⁸ Např. Pyšná princezna (1952), Princezna se zlatou hvězdou na čele (1959), Šíleně smutná princezna (1968). Naopak pohádku Tři oříšky pro popelku (1973) považuje Jarkovská za průkopnickou v oblasti genderových stereotypů. Říká k tomu: „Popelka je aktivní, převléká se do mužských šatů, v ledasčem předčí samotného prince.“ [Jarkovská in Nosál ed. 2004:60]

⁵⁹ O této problematice viz výše v kapitole 3.4.

⁶⁰ Např. oblíbená postava Harryho Pottera – mladého čarodějnického učně, nebo Pána prstenů. Jde o postavy, které se staly doslova kultem pro mnoho dětí, ale velký zájem o ně projevují i dospělí. Těmto postavám můžeme připsat pozitivní vliv v podobě návratu k četbě tištěných knih, který dokládá prodaný počet výtisků.

pohádek stávají hrdiny a komerční průmysl zahlcuje trh různými předměty s motivem těchto postav.

5.4. Hry

5.4.1. *Jaký význam přisuzovali vybraní odborníci hrám v jednotlivých společnostech?*

Bláha (předsocialistická společnost) se staví na stranu osvěty a varuje před nedostatkem (nebo dokonce úplnou absencí) her v životě dítěte⁶¹. Hra je podle něj „metamorfosou reality a zároveň přípravou k budoucím činnostem“ [Bláha 1946:117]. Úzce souvisí s fantazií. Hra má podle Bláhy „aktivní, emocionální, imaginativní a intelektuální“ prvky, její přínos je tedy nesporný. [Bláha 1946:121] Upozorňuje také, že musí probíhat v takových podmínkách, které působí příznivě a neohrožují dítě.

Také Bártová (socialistická společnost) považuje význam her v životě dítěte za stále nedoceněný. Říká, že hra je: „Prací a učením současně, je sociálním stimulem a školou sociability.“ [Bártová 1979:309]. Socialističtí autoři považují hru za významný činitel socializace dítěte. Podle Bauerové rodiče prostřednictvím hry s dětmi plnili jednu z funkcí rodiny, a to výchovnou (socializační). [Bauerová 1979:273] I v otázce hraček je zdůrazňována „výchova člena socialistické společnosti“ [např. Mišurcová, Fišer, Fixl 1989:136].

Dnešní odborníci nepochybují o tom, že hra je pro dítě důležitým aspektem, který rozvíjí jeho osobnost. Do popředí se dnes dostává otázka podoby her. Vznikají nové hry, o nichž se našim předkům ani nesnilo. Dnes je hra považována za „vůdčí typ činnosti“, který se liší od *práce* i od *učení*. [Veselá 1999:33] a je označována jako „nezbytná podmínka pro aktivní seberealizaci“ [Koťátková 2005:20]. Hra dítěti přináší dítěti kognitivní, sociální a pohybový rozvoj. [Koťátková 2005:20-25] Hra je činnost, kterou provádíme pro ni samu, to znamená, že nám nezáleží na cíli. Jako cíl lze však označit potěšení, které dítěti přináší. [Severová in Severová, Mišurcová eds. 1997:43]

⁶¹ Nejčastějšími příčinami nedostatku či absence her v životě dítěte byly tyto: nutnost hospodářsky podporovat rodinu a názory rodičů, vychovatelů a učitelů o nepříznivém vlivu her na dítě. [Bláha 1946:119]

5.4.2. Podoba her

Zatímco Bláha považuje za ideální prostředí rodiny, protože dítě si hraje se svými sourozenci a nehrozí mu tak nebezpečí [Bláha 1946:122], socialistická společnost klade spíše důraz na organizované herní skupiny, které jsou pod dohledem školy nebo školského zařízení (tedy státu), nebo hry probíhající s dětmi ze sousedství [Nosál 2002:59-62].

V současné post-socialistické společnosti dostávají hry poněkud jiný rozměr. Podle posledních studií⁶² děti v současné době opouštějí *klasické* formy her, které tak vytlačil počítač (počítačové hry, internet). Nosál na základě svého výzkumu uvádí, že společnost⁶³ považuje kolektivistické hry za správné. Dnešní děti příliš tíhnou k „izolovanosti“ a „osamocení“ a trpí „nezájmem svého okolí“. Jejich život je úzce spojen s „technikou“ (žijí ve virtuálním světě) a veškerá jejich činnost je orientována pouze na ně samé („osobní prospěch“, „individuální výkon“). [Nosál 2002:59-62] Jde o projev individualismu, který se v post-socialistické společnosti objevuje ve všech sférách. Podle této studie přičítají respondenti dětským hrám v post-socialistické společnosti negativní konotace. Je zde opuštěno od kolektivismu (typický pro socialistickou společnost, např. Pionýrská organizace), který nahradil individualismus (post-socialistická společnost).

5.5. Shrnutí

Dvacáté století, století dítěte, se významně podílelo na omezení dětské práce. Stále se zlepšující ekonomické a sociální prostředí dítěte mělo za následek, že dnes je pro nás v našich zeměpisných šířkách dětská výdělečná práce nemyslitelná. Mluvíme-li o dětské práci dnes, máme na mysli práci dětí v domácnosti, kdy jde o *výpomoc* rodičům. V první polovině dvacátého století však byla dětská výdělečná práce chápána u většinového diskurzu „přirozeně“, ačkoli pokrokoví myslitelé (Bláha) předsocialistické společnosti výdělečnou práci dětí odsuzovali. V první polovině 20. století se myšlenka *ochránit dítě před výdělečnou prací* prosazovala postupně. Od druhé poloviny století je pro nás práce nepřiměřená věku a schopnostem dítěte nepřijatelná, a to nejen *teoreticky* ale i *prakticky*. Děti jsou před

⁶² Např. případová studie Marty Dedkové: Práva a povinnost dětí v rodinách. Dedková na závěru své studie uvádí, že každá ze zkoumaných rodin vlastní počítač, u kterého děti tráví spoustu času. A dále: „Společné hry venku s kamarády zde již prakticky nenajdeme.“ [Dedková in Nosál ed. 2004:112]

⁶³ Nosálova studie je založena na diskursní analýze rozhovorů generace třicátníků a padesátníků.

výdělečnou prací legislativně chráněny. Nepřiměřená práce pro děti je výdělečná práce. Domácí práce však byla vždy považována za práci přiměřenou, která přispívá rozvoji dítěte.

Ačkoliv v době před-socialistické společnosti neexistovala jednotná koncepce školství, můžeme říci, že i přes různé koncepce, o kterých se diskutovalo, bylo školství založeno na neutralitě politické, náboženské a sociální. Jak jsme již řekli, socialistická společnost se vydala zcela jinou cestou než společnost v době první republiky. Byla opuštěna Bláhova i Masarykova *neutralita* a škola se stala *politickou*. Současná výchova a vzdělávání dětí přechází z rukou státu opět na rodiče a dokonce na samotné děti. [Nosál in Potočný, Mareš eds. 2003:177-188] Současný školský systém se musí vyrovnat se zcela novým problémem, který vyvstal, a to s genderovou rovností (nerovností) ve vzdělávání.

Shrneme-li předchozí úvahy, dalo by se říci, že citovaní autoři, bez ohledu na historický kontext svých úvah se shodují v tom, že pohádky by měly mít dva hlavní významy. Tím prvním je rozvíjet fantazii dítěte odpovídající formou, přiměřeně k jeho věku a druhý přínos pohádek zcela vystihuje: „pohádky jsou mostem mezi rodiči a dětmi“ [Blažek, Olmrová 1986:98]. Význam pohádek je závislý na jejich formě (ústní; knižní, rozhlasová či televizní podoba).

Vybraní autoři ze všech společností se shodují na významnosti her v životě dítěte. V předsocialistické společnosti šlo spíše o teorii než o praxi. Mnoho dětí bylo vytrhnuto z bezstarostnosti dětství a muselo velmi brzo nastoupit do pracovní sféry⁶⁴, která samozřejmě vylučovala možnost hry. Dále předsocialističtí autoři upřednostňovali hry v rámci rodiny (tj. hry mezi sourozenci), které byly umožněny větším počtem dětí v rodinách. Jak říká Bláha: „Hra je tedy nejlepším a dětským silám, dětské vývojové úrovni nejpřiměřenějším a nejpřizpůsobenějším prostředkem k rozvíjení dětských sil nejen tělesných, nýbrž i duševních a prvních dětských sklonností sociálních.“ [Bláha 1946:122] Socialistická společnost je charakteristická kolektivními hrami v rámci sousedství a organizacemi zajišťujícími hry dětí (např. Pionýrská organizace), v jejichž pozadí stojí škola, respektive státní zřízení. [Nosál 2002:59-62] „Po únoru 1948 začaly být projevy individuality (...), touha po samotě a introvertní chování chápány jako podezřelé a asociální jevy“. [Formánková in Budil, Zíková eds. 2006:47] Pro dnešní post-socialistickou společnost je typické

⁶⁴ O této problematice více kapitola 5.1.1.

individuální trávení času, hry probíhají zcela odlišným způsobem. Děti se pamětníkům zdají být osamocené a izolované od okolního světa, který o ně neprojevuje zájem. Příliš podléhají technice, která jim slouží jako náplň volného času a jako „spojení“ s okolním světem, i s přáteli. [Nosál 2002:59-62]

III. Závěr

Hlavním cílem této práce bylo rekonstruovat dětství v jednotlivých společnostech, a to na základě vybraných „dětských“ aspektů. Na základě předložených poznatků, můžeme říci, že dětství se v jednotlivých společnostech značně odlišovalo, avšak můžeme nalézt společné rysy.

V předsocialistické společnosti bylo dětství chápáno především jako období, kdy je dítě zcela podřízeno vůli dospělých. Tato podřízenost se projevovala ve všech oblastech (např. povinnost dítěte pracovat byla závislá především na rodině). Stát příliš nezasahoval do rodičovských pravomocí, pouze prostřednictvím školského systému, který měl (stejně jako v ostatních společnostech) vychovávat loajální občany. Péče o dítě byla výhradně určena matce (u níž se předpokládalo, že zůstane s dítětem v domácnosti), materiální zabezpečení měl zajišťovat otec. Postavení dítěte bylo závislé na jeho rodinného původu, tj. zda dítě bylo nemanželské, či zda nepocházelo z rozvedeného manželství. Toto „stigma“ způsobilo zhoršené postavení dítěte ve společnosti. Odborníci si uvědomovali pozitivní význam her, avšak praxe byla mnohdy odlišná. Také pohádkám byl přisuzován pozitivní význam, neboť rozvíjí dětskou fantazii. Jejich význam je však závislý na formě pohádek. V předsocialistické společnosti měly pohádky formu především ústní a písemnou.

Socialistická společnost dala instituci dětství zcela odlišný význam. Mnoho dosavadních povinností přešlo z rodiny na stát. Legislativně již přestalo být rozlišováno mezi nemanželským a manželským dítětem. Také rozvody se staly snáze proveditelné. Odpovědnost za vzdělávání loajálních občanů zcela převzal stát a vše tak bylo podřízeno vědecké teorii marxismu-leninismu, který se prosazoval na všech úrovních života. Ženy již nezastávaly pouze „domácí“ sféru, ale zapojily se také do pracovní sféry. Domácí sféra, u které se předpokládá péče o dítě, však zůstala především v jejich rukou. Výdělečná práce dítěte se stala nemyslitelnou, neboť v dítěti společenský systém viděl „šťastnou budoucnost“. Dětské hry nabývaly kolektivního významu, i zde byla podporována socialistická společnost. Pohádky měly spojovat rodiče s dětmi. V tomto období vznikaly knižní, rozhlasové a nově i televizní pohádky

V post-socialistické společnosti dostává dětství zcela nový význam. Dítě již není pouze pasivním příjemcem, ale samo se z velké části aktivně podílí na svém životě. Jeho rodinný původ již není žádnou překážkou v plnohodnotném životě,

naopak počet nemanželských dětí roste, stejně tak počet dětí z rozvedených rodin. O dítě také nepečuje pouze žena-matka, ale také je to této „procedury“ zapojen otec. Od výtěžné práce dětí je zcela upuštěno, děti se pouze účastní prací v domácnosti. Dítě je vychovááno ve školském systému, který navazuje na základní principy předsocialistické společnosti – tržní systém, demokracie a lidská práva. Musí se však vyrovnat také se zcela novým problémem – genderovou nerovností, která v této společnosti vstupuje do všech oblastí. Také v oblasti pohádek pro děti vystupuje otázka genderového učení rolí. Hry dostávají zcela nový význam. Bývá opuštěn kolektivismus, nastupuje éra individualismu.

Bibliografie:

- Alan, Josef (1989). *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
- Bauerová, Jaroslava (1979). „Vznik a vývoj rodiny a její funkce v socialistické společnosti“. *Sociologický časopis*, 15, 3-4, 266-281.
- Bártová, Eva (1979). „Sociologie dětství. Úvaha o disciplíně“. *Sociologický časopis*, 15, 3-4, 294-312.
- Bělina, Pavel et al. (1993). *Dějiny zemí Koruny české II*. Praha: Paseka. ISBN 80-7185-257-0
- Bláha, Inocenc Arnošt (1946). *Sociologie dětství*. Brno: Ústřední učitelské nakladatelství a knihkupectví, společnost s. r. o.
- Blažek, Bohuslav; Olmrová, Jiřina (1986). *Průhledy do dětství. Eseje z časopisu „Děti a my“ z let 1977 - 1984*. Praha: Avicenum.
- Dedková, Marta (2004). *Práva a povinnosti dětí v rodinách*. 91-117 in *Obrazy dětství v dnešní české společnosti*. Brno: Barrister & Principal. ISBN 80-86598-80-2
- Formánková Pavlína (2006). *Propaganda pro nejmenší. (Dětská literatura ve službách komunistické propagandy 1948-56.)* 43-49 in *Totalitarismus 2: Zkušenost Střední a Východní Evropy*. Praha: Dryada. ISBN 80-87025-03-2
- Giddens, Anthony (1999). *Sociologie*. Praha: Argo. ISBN 80-7203-124-4
- Gímeš, Emil (2002). *Předmluva* in *Konstrukce politična ze strany dětí*. Dopita, Miroslav ed. Olomouc: Univerzita Palackého. ISBN 80-244-0476-1
- Goffman, Erving (2003). *Stigma: poznámky k problému zvládnutí narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-86429-21-0
- Havlík, Radomír; Kořan, Jaroslav (2002). *Sociologie výchovy a školy*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-635-7
- Chalupný, Emanuel (1937). *Sociologie*. Díl třetí: Skladba (statika). Praha: Melantrich.

- Chalupný, Emanuel (1941). *Sociologie*. Díl čtvrtý: Skladba (statika). Svazek 3. Sociální činnosti (práce, hra, sport, tanec, zábava). Praha: Melantrich.
- Jandourek, Jan (2001). *Sociologický slovník*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-535-0
- Janoušková, Klára (2004). *Krkavčí matky?* 13-56 in *Obrazy dětství v dnešní české společnosti*. Brno: Barrister & Principal. ISBN 80-86598-80-2
- Jarkovská, Lucie (2004). *Role pohádek a dětské literatury v reprodukci genderových nerovností*. 57-64 in *Obrazy dětství v dnešní české společnosti*. Brno: Barrister & Principal. ISBN 80-86598-80-2
- Kabele, Jiří (2005). *Z kapitalismu do socialismu a zpět*. Praha: Univerzita Karlova. ISBN 80-246-1127-9
- Klabouch, Jiří (1962). *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis.
- Kořátková, Soňa (2005). *Hry v mateřské škole v teorii a praxi*. Praha: Grada. ISBN 80-247-0825-3
- Křížková, Alena (2002). *Česká žena v práci a rodině posledního desetiletí*. 148-160 in *Současná česká společnost. Sociologické studie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR. ISBN 80-7330-009-5
- Mareš, Petr (2002). *Hodnota dítěte*. 159-175 in *Děti, mládež a rodiny v období transformace*. Brno: Barrister & Principal. ISBN 80-86598-36-5
- Mišurcová, Věra; Fišer, Jiří; Fixl, Viktor (1989). *Hra a hračka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Možný, Ivo (2006). *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-86429-58-X
- Nosál, Igor (2002). *České dětství v kontextu socialismu a post-socialismu: diskursy a reprezentace*. In: *Sociologie jako umění Možného: k sedmdesátinám brněnského sociologa*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80-210-2852-1. ISSN 1212-365X
- Nosál, Igor (2003). *Diskurzy a reprezentace dětství ve věku nejistoty*. In *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal. ISBN 80-86598-61-6
- Nosál, Igor ed. (2004). *Obrazy dětství v dnešní české společnosti*. Brno: Barrister & Principal. ISBN 80-86598-80-2

- Severová, Marie; Mišurcová, Věra (1997). Děti, hry a umění. Praha: ISV – nakladatelství. ISBN 80-85866-18-8
- Sirovátka, Tomáš (2003). Rodinné chování a rodinná politika v České republice. 37-59 in Modernizace a česká rodina. Brno: Barrister & Principal. ISBN 80-86598-61-6
- Smetáčková, Irena ed. (2006). Gender ve škole. Příručka pro budoucí i současné učitelky a učitele. Praha: Otevřená společnost, o. p. s.
- Somr, Miroslav a kolektiv (1987). Dějiny školství a pedagogiky. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Srb, Vladimír (2004). 1 000 let obyvatelstva českých zemí. Praha: Nakladatelství Karolinum. ISBN 80-246-0712-3
- Rýdl, Karel ed. (1997). Učitelé – pokusníci, inspirace pro současnost (Sborník studentských prací). Praha: Katedra pedagogiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. ISBN 80-85899-28-0
- Veselá, Jana (1999). Základy sociologie volného času. Pardubice: Univerzita Pardubice. ISBN 80-7194-187-5

Elektronické prameny:

- Demografická příručka 2006 [online]. 2006 [cit. 2008-02-14].
Přístupné z WWW stránek
<<http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/publ/4032-06-2006>>.
- Náhradní péče o děti [online]. Český helsinský výbor, 2001 [cit. 2008-02-12]. Přístupné z WWW stránek
<<http://www.helcom.cz/view.php?cisloclanku=2003061830&PHPSESSID=927bd02f38543d67447245d237736592>>.
- O násilí vůči dětem při práci [online]. MPSV 2007. [cit. 2008-02-11]. Přístupné z WWW stránek <<http://www.mpsv.cz/cs/3810>>.
- Potraty podle rodinného stavu žen v letech 1960-2005 [online]. Údaje ČSÚ [cit. 2008-02-12]. Přístupné z WWW stránek
<[http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/3E0032EA68/\\$File/4032060703.pdf](http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/3E0032EA68/$File/4032060703.pdf)>.
- Sčítání lidu z roku 1930 [online]. 2007 [cit. 2008-02-13]. Přístupné z WWW stránek ČSÚ
<http://www.czso.cz/sldb/sldb.nsf/i/scitani_v_roce_1930>.
- Sčítání lidu z roku 1950. [online]. 2007 [cit. 2008-02-13]. Přístupné z WWW stránek ČSÚ
<[http://www.czso.cz/sldb/sldb.nsf/i/AAEE74A3E04306CEC1256E66003827A3/\\$File/tab5_50.pdf](http://www.czso.cz/sldb/sldb.nsf/i/AAEE74A3E04306CEC1256E66003827A3/$File/tab5_50.pdf)>.
- Sčítání lidu z roku 2001. Úplné rodiny podle počtu členů [online]. 2001 [cit. 2008-02-14]. Přístupné z WWW stránek ČSÚ
<http://vdb.czso.cz/vdbvo/tabdetail.jsp?cislotab=OB051+%28NUTS2%29&stranka=4&kapitola_id=20>.
- Ústava Československé republiky ze dne 9. května 1948 [online]. Parlament ČR [cit. 2008-02-14]. Přístupné z WWW stránek
<http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html>.
- Veřejná databáze ČSÚ [online]. ČSÚ [cit. 2008-02-12]. Přístupné z WWW stránek
<http://vdb.czso.cz/vdbvo/tabdetail.jsp?cislotab=OB051+%28NUTS2%29&vo=tabulka&stranka=5&kapitola_id=18>.

Příloha:

Tabulka č. 1: Podíl svobodných žen na potratech v letech 1960 –2004.⁶⁵

Průměr let	Úhrn potratů	Podíl svobodných žen (v %)
1960-1964	79 741	11,6
1965-1969	85 313	14,5
1970-1974	83 180	16,7
1975-1979	80 689	13,2
1980-1984	91 216	12,9
1985-1989	116 271	15,5
1990-1994	101 653	19,4
1995-1999	57 256	27,2
2000-2004	43 960	33,3

⁶⁵ Potraty podle rodinného stavu žen v letech 1960-2005 [online]. Údaje ČSÚ[cit. 2008-02-12]. Přístupné z WWW stránek <[http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/3E0032EA68/\\$File/4032060703.pdf](http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/3E0032EA68/$File/4032060703.pdf)>. Procentní zastoupení svobodných žen je spočítáno z těchto údajů a zaokrouhleno na jedno desetinné místo nahoru.

Tabulka č. 2: Průměrný počet rozvodů a sňatků ve vybraných obdobích od 1920 – 2004.⁶⁶

Průměr let	Počet sňatků	Počet rozvodů
1920-1924	112 636	4 698
1935-1939	89 014	7 104
1945-1949	92 320	10 616
1955-1959	70 943	12 888
1975-1979	92 029	26 084
1985-1989	81 757	30 627
1990-1994	72 292	30 234
1995-1999	55 041	30 551
2000-2004	52 163	31 786

⁶⁶ Údaje z let 1920-1999 [Srb 2004:179]. Údaje z let 2000-2004 [Demografická příručka 2006 [online]. 2006 [cit. 2008-02-14]. Přístupné z WWW stránek <<http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/publ/4032-06-2006>>.]

Tabulka č. 3: Ekonomická aktivita žen v letech 1921 – 1990.⁶⁷

Rok	Podíl žen z celkového počtu ekonomicky aktivních obyvatel (v %)	Z toho podíl žen v produkčním věku ⁶⁸ (v %)
1921	26,8	45,4
1930	32,7	53,8
1950	32,7	56,6
1961	40,9	78,1
1970	45,2	85,6
1980	47,8	92,4
1990	48,7	90,0

⁶⁷ Údaje [Srb 2004:80].

⁶⁸ Ve věku 15-54 let.

Tabulka č. 4: Rozdělení činností podle pohlaví v post-socialistické společnosti v % „Kdo co dělá?“⁶⁹

Činnost	Muž	Oba stejně	Žena
Vaření	3	10	87
Nakupování	5	27	68
Uklízení	1	25	74
Péče o dítě	0	28	50
Finanční zajištění domácnosti	51	45	4

⁶⁹ [Kalnická in Křížková in Mansfeldová, Tuček eds. 2002:153]